

Občanská veřejnost a diskurzivní etika jako ideály výchovy k občanství

David Sedláček

Bakalářská práce
2013

Univerzita Tomáše Bati ve Zlíně
Fakulta humanitních studií

INSTITUT
MEZIOBOROVÝCH STUDIÍ BRNO

Univerzita Tomáše Bati ve Zlíně
Institut mezioborových studií Brno
akademický rok: 2011/2012

ZADÁNÍ BAKALÁŘSKÉ PRÁCE

(PROJEKTU, UMĚLECKÉHO DÍLA, UMĚLECKÉHO VÝKONU)

Jméno a příjmení: **David SEDLÁČEK**
Osobní číslo: **H108261**
Studijní program: **B7507 Specializace v pedagogice**
Studijní obor: **Sociální pedagogika**

Téma práce: **Občanská veřejnost a diskurzivní etika jako ideály
výchovy k občanství**

Zásady pro vypracování:

Zadané a zvolené téma bude zpracováno podle pokynů obsažených v materiálu IMS "Metodika psaní odborného textu a výzkum v sociálních vědách"(IMS 2009). Případně podle dalších materiálů, z nichž některé jsou obsaženy v literatuře připojené k tomuto studijnímu textu. Zejména bude dbáno na dodržování zásad publikační etiky a pravidel společenskovedního výzkumu. Průběžné výsledky práce budou pravidelně konzultovány s vedoucím bakalářské práce.

S vědomím těchto zásad a pravidel a po konzultaci s vedoucím bude práce zaměřena na:

- občanskou veřejnost a roli veřejného konsensu v díle Jürgena Habermase,
- její vztah k politickému životu společnosti,
- význam občanské veřejnosti a veřejného konsensu v politickém životě,
- roli organizací a zájmových skupin při veřejné debatě,
- význam uvedených principů pro sociální pedagogiku.

Rozsah bakalářské práce:

Rozsah příloh:

Forma zpracování bakalářské práce: **tištěná/elektronická**

Seznam odborné literatury:

Bakošová, Z. Sociální pedagogika ako životná pomoc. Bratislava: FFUK, 2005.

Disman, M. Jak se vyrábí sociologická znalost. Praha: Karolinum, 2000.

Habermas, J. Strukturální přeměna veřejnosti. Praha: Filosofia, 2000.

Hrubec, M.(ed.) Demokracie, veřejnost a občanská společnost. Praha: Filosofia, 2004.

Kraus, B. Základy sociální pedagogiky. Praha: Portál, 2008.

Müller, K. Češi a občanská společnost. Praha: Triton, 2003.

Šamalík, F. Občanská společnost v moderním státě. Brno: Doplněk, 1995.

Další literatura bude obsažena v Projektu bakalářské práce a průběžně doplňována během práce na tomto textu.

Vedoucí bakalářské práce:

Mgr. Michal Vavřík

Katedra společenských věd

Datum zadání bakalářské práce:

16. března 2012

Termín odevzdání bakalářské práce:

30. dubna 2013

V Brně dne 16. března 2012

prof. PhDr. Pavel Múhlpachr, Ph.D.
vedoucí ústavu

doc. PhDr. Eduard Radvan, CSc.
vedoucí katedry

PROHLÁŠENÍ AUTORA BAKALÁŘSKÉ PRÁCE

Beru na vědomí, že

- odevzdáním bakalářské práce souhlasím se zveřejněním své práce podle zákona č. 111/1998 Sb. o vysokých školách a o změně a doplnění dalších zákonů (zákon o vysokých školách), ve znění pozdějších právních předpisů, bez ohledu na výsledek obhajoby ¹⁾;
- beru na vědomí, že bakalářská práce bude uložena v elektronické podobě v univerzitním informačním systému dostupná k prezenčnímu nahlédnutí;
- na moji bakalářskou práci se plně vztahuje zákon č. 121/2000 Sb. o právu autorském, o právech souvisejících s právem autorským a o změně některých zákonů (autorský zákon) ve znění pozdějších právních předpisů, zejm. § 35 odst. 3 ²⁾;
- podle § 60 ³⁾ odst. 1 autorského zákona má UTB ve Zlíně právo na uzavření licenční smlouvy o užití školního díla v rozsahu § 12 odst. 4 autorského zákona;
- podle § 60 ³⁾ odst. 2 a 3 mohu užít své dílo – bakalářskou práci – nebo poskytnout licenci k jejímu využití jen s předchozím písemným souhlasem Univerzity Tomáše Bati ve Zlíně, která je oprávněna v takovém případě ode mne požadovat přiměřený příspěvek na úhradu nákladů, které byly Univerzitou Tomáše Bati ve Zlíně na vytvoření díla vynaloženy (až do jejich skutečné výše);
- pokud bylo k vypracování bakalářské práce využito softwaru poskytnutého Univerzitou Tomáše Bati ve Zlíně nebo jinými subjekty pouze ke studijním a výzkumným účelům (tj. k nekomerčnímu využití), nelze výsledky bakalářské práce využít ke komerčním účelům.

DAVID SEDLÁČEK

Jméno, příjmení studenta

V Brně 14.4.2013

Podpis

1) zákon č. 111/1998 Sb. o vysokých školách a o změně a doplnění dalších zákonů (zákon o vysokých školách), ve znění pozdějších právních předpisů, § 47b Zveřejňování závěrečných prací:

(1) Vysoká škola nevydělěčně zveřejňuje disertační, diplomové, bakalářské a rigorózní práce, u kterých proběhla obhajoba, včetně posudků oponentů a výsledku obhajoby prostřednictvím databáze kvalifikačních prací, kterou spravuje. Způsob zveřejnění stanoví vnitřní předpis vysoké školy.

(2) Disertační, diplomové, bakalářské a rigorózní práce odevzdané uchazečem k obhajobě musí být též nejméně pět pracovních dnů před konáním obhajoby zveřejněny k nahlížení veřejnosti v místě určeném vnitřním předpisem vysoké školy nebo není-li tak určeno, v místě pracoviště vysoké školy, kde se má konat obhajoba práce. Každý si může ze zveřejněné práce pořizovat na své náklady výpisy, opisy nebo rozmnoženiny.

(3) Platí, že odevzdáním práce autor souhlasí se zveřejněním své práce podle tohoto zákona, bez ohledu na výsledek obhajoby.

2) zákon č. 121/2000 Sb. o právu autorském, o právech souvisejících s právem autorským a o změně některých zákonů (autorský zákon) ve znění pozdějších právních předpisů, § 35 odst. 3:

(3) Do práva autorského také nezasahuje škola nebo školské či vzdělávací zařízení, užije-li nikoli za účelem přímého nebo nepřímého hospodářského nebo obchodního prospěchu, k výuce nebo k vlastní potřebě dílo vytvořené žákem nebo studentem ke splnění školních nebo studijních povinností vyplývajících z jeho právního vztahu ke škole nebo školskému či vzdělávacího zařízení (školní dílo).

3) zákon č. 121/2000 Sb. o právu autorském, o právech souvisejících s právem autorským a o změně některých zákonů (autorský zákon) ve znění pozdějších právních předpisů, § 60 Školní dílo:

(1) Škola nebo školské či vzdělávací zařízení mají za obvyklých podmínek právo na uzavření licenční smlouvy o užití školního díla (§ 35 odst. 3). Odpírá-li autor takového díla udělit svolení bez vážného důvodu, mohou se tyto osoby domáhat nahrazení chybějícího projevu jeho vůle u soudu. Ustanovení § 35 odst. 3 zůstává nedotčeno.

(2) Není-li sjednáno jinak, může autor školního díla své dílo užít či poskytnout jinému licenci, není-li to v rozporu s oprávněnými zájmy školy nebo školského či vzdělávacího zařízení.

(3) Škola nebo školské či vzdělávací zařízení jsou oprávněny požadovat, aby jim autor školního díla z výdělku jim dosaženého v souvislosti s užitím díla či poskytnutím licence podle odstavce 2 přiměřeně přispěl na úhradu nákladů, které na vytvoření díla vynaložily, a to podle okolností až do jejich skutečné výše; přitom se přihlídně k výši výdělku dosaženého školou nebo školským či vzdělávacím zařízením z užití školního díla podle odstavce 1.

ABSTRAKT

Práce je rozdělena na dvě části, teoretickou a praktickou. V části teoretické přibližuje vznik a vývoj občanské veřejnosti v západní Evropě i v českých zemích. Dále se snaží objasnit problematiku sociálních hnutí a postihnout rozdíl mezi tzv. starými a novými. Následuje část věnovaná některým teoriím nových sociálních hnutí, komunikativní etice a na ni navazující etice diskurzivní. Praktická část se zabývá vybranými sociálními hnutími, popisuje v krátkosti jejich historii a fungování. V další části hledá na základě rozhovorů se členy hnutí odpovědi na otázky zastoupení diskurzivní etiky ve fungování hnutí a na možnosti využití hnutí v sociálně pedagogické praxi, především v oblasti formování životního stylu.

Klíčová slova: občanská veřejnost, literární veřejnost, politická veřejnost, kritické rozvažování, diskurzivní etika, komunikativní etika, sociální hnutí, sociální pedagogika, výchova.

ABSTRACT

The thesis consists of two parts, theoretical and practical. The theoretical part describes origin and evolution of public sphere in Western Europe as well as in the Czech countries. Further, it tries to explain problems of social movements and formulate the difference between so-called old and new ones. The next part deals with some theories of new social movements, communication ethics and a follow-up discursive ethics. The practical part concerns with the chosen social movements, describes briefly their history and operating. The following interviews with the members of the social movements help to find answers to questions of frequency of discursive ethics within movements' operating and possible application of the movements in social pedagogical practice, primarily in the field of lifestyle formation.

Keywords: public sphere, literary public, political public, critical deliberation, discursive ethics, communication ethics, social movement, social pedagogy, education.

Rád bych poděkoval vedoucímu mé práce panu Mgr. Michalu Vavříkovi, Ph.D. Také děkuji svojí rodině a všem, kdo mi pomáhali.

Prohlašuji, že odevzdaná verze bakalářské práce a verze elektronická nahraná do IS/STAG jsou totožné.

OBSAH

ÚVOD	9
I TEORETICKÁ ČÁST	11
1 POJEM OBČANSKÁ VEŘEJNOST	12
1.1 VZNIK OBČANSKÉ VEŘEJNOSTI	13
1.2 POČÁTKY OBČANSKÉ VEŘEJNOSTI V ČESKÝCH ZEMÍCH	17
2 SOCIÁLNÍ Hnutí	20
2.1 STARÁ A NOVÁ SOCIÁLNÍ Hnutí.....	21
2.2 TEORIE NOVÝCH SOCIÁLNÍCH Hnutí.....	23
2.2.1 Alain Touraine.....	24
2.2.2 Claus Offe.....	27
2.2.3 Jürgen Habermas.....	29
3 J. HABERMAS A DISKURZIVNÍ ETIKA	33
II PRAKTICKÁ ČÁST	35
4 METODY A CÍLE VÝZKUMU	36
5 ENVIRONMENTÁLNÍ Hnutí	37
5.1 DĚTI ZEMĚ	37
5.2 Hnutí DUHA.....	38
6 PŘÍPADOVÁ STUDIE ORGANIZACÍ	40
6.1 OTÁZKA SOCIÁLNĚ PEDAGOGICKÁ	46
ZÁVĚR	51
SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY	54
INTERNETOVÉ ZDROJE	56

ÚVOD

Po roce 1989 se i u nás začala objevovat ve stále větší míře takzvaná „nová sociální hnutí“. Ta tvoří pestrou a těžko definovatelnou škálu různých životních stylů, světových názorů či zájmových skupin od skupin prosazujících práva menšin, až už etnických či sexuálních, feministická hnutí či hnutí environmentální a vykazují celou řadu odlišností od hnutí „starých“, reprezentovaných dnes především odbory. Ve své práci se budu snažit postihnout odlišnosti těchto starých i nových hnutí a přiblížit alespoň některé teorie zabývající se hnutími novými. Mezi těmito novými hnutími patří k nejvýraznějším právě hnutí environmentální. Jsou to hnutí zabývající se především ochranou přírody a otázkou udržitelného rozvoje civilizace. První z nich u nás vznikala oficiálně už od šedesátých let, ale jejich velký rozmach spojený s výraznou radikalizací nastal až po roce 1989.

Na těchto hnutích mne zajímá především to, do jaké míry naplňují principy diskurzivní etiky formulované J. Habermasem, a z hlediska sociálně pedagogického se budu soustředit na otázku vlivu zapojení v těchto hnutích na formování volnočasových aktivit jejich členů.

Úvodní část této bakalářské práce se zaměří na problematiku občanské veřejnosti. Pokusím se přiblížit její historii a vývoj od počátků až po současnost. V této části své práce vycházím především z knihy Jürgena Habermase „Strukturální přeměna veřejnosti“, která poskytuje ucelený přehled vývoje občanské veřejnosti.

Ve druhé části se budu věnovat problematice sociálních hnutí, pokusím se postihnout hlavní odlišnosti mezi jejich starou a novou formou a přiblížím některé teorie, zabývající se novými sociálními hnutími.

Na tuto část naváže kapitola přibližující problematiku komunikativní etiky a na ni úzce navazující etiky diskurzivní, které dle J. Habermase úzce souvisejí s existencí nových sociálních hnutí.

Ve třetí části se zaměřím na vybraná environmentální hnutí jako na typické reprezentanty nových sociálních hnutí a po jejich popisu bude následovat empirická část práce.

Jedná se o realizaci případové studie, ve které se formou polostrukturovaných rozhovorů, studiem dostupné literatury a analýzou dokumentů budu snažit najít odpovědi na dvě otázky. První z nich zní, do jaké míry tato hnutí naplňují principy diskurzivní etiky v komunikaci vnitřní, jak se uvnitř hnutí řeší názorové neshody a zda lze nalézt prvky dis-

kurzivní etiky i v komunikaci hnutí s veřejností. Druhá otázka si klade za cíl zjistit, zda a jak ovlivňuje angažovanost v těchto hnutích volný čas a životní styl aktivistů. Na tuto otázku bych se chtěl zaměřit z perspektivy sociální pedagogiky, jako vědy, která se zabývá pomocí jedinci i sociálním skupinám, které se v prostředí, kde žijí, jen obtížně adaptují, nebo se bez pomoci speciálních výchovných postupů neadaptují vůbec.¹ Z mnoha pojetí sociální pedagogiky posledních více než dvaceti let, kdy je u nás sociální pedagogika systematicky rozvíjena, je mi blízké širší pojetí, které formulovali například Blahoslav Kraus a Věra Polášková,² kteří zdůrazňují roli prostředí ve výchově nejen u rizikových a potenciálně deviantních částí populace, ale u populace jako celku. Domnívám se, že by bylo užitečné se zamyslet nad tím, jak tato hnutí fungují a jestli by nebylo možné využít jejich potenciál ke snaze o formování životního stylu a určitého šetrnějšího a ohleduplnějšího chování vůči okolnímu světu.

¹ Klapilová, S. Kapitoly ze sociální pedagogiky. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého, 1996, ISBN 80-7067-669-8.

² Kraus, B., Poláčková, V. et al. Člověk-prostředí-výchova, k otázkám sociální pedagogiky. Brno: Paido, 2001, ISBN 80-7315-004-2.

I. TEORETICKÁ ČÁST

1 POJEM OBČANSKÁ VEŘEJNOST

Nejprve bude třeba vyjasnit, co to vlastně je občanská veřejnost, jakým způsobem, proč a kdy se začala formovat, jaký byl nebo je její smysl a v jakém stavu se dočkala dnešních dnů.

Pojem a pojetí soukromého a veřejného, a tedy i veřejnosti, prošel dlouhým vývojem od nejstarších dob až po současnost.

Už v řeckých polis existovala veřejnost, tedy zde svobodní majetní muži, která se shromažďovala na agoře a debatovala o záležitostech státu – o daních, válkách, obchodu. Soukromá sféra, to byl nemovitý majetek těchto svobodných občanů a také příslušníci domácnosti, tedy členové rodiny a otroci. Těm všem byl pán domu neomezeným vládcem.

Rozdíl v pojetí antické veřejnosti a občanské veřejnosti konstituující se v novověku, byl v tom, že antický občan se přímo podílel na politickém dění ve své obci, zatímco novodobá občanská veřejnost žádný přímý podíl na moci nemá.³

Na rozdíl od antiky se ve středověku veřejnost jako svébytná oblast, která by byla oddělena od oblasti soukromé, nedá prokázat.⁴ Místo toho existuje to, co Habermas nazývá „representativní veřejností“, tedy veřejná reprezentace panství. Nejedná se tedy o reprezentaci ve smyslu zastoupení určité skupiny, nýbrž o zastoupení určitého postavení, titulu. To se neděje pro lid, ale před lidem.⁵ Slavnosti, které šlechta pořádala, sloužily především k reprezentaci její velkoleposti a vznešenosti a lid tvoří pouze kulisu tohoto představení.

S rozvojem absolutismu se tato forma reprezentace stále více přesouvala na dvory monarchů, které především má reprezentovat. To však bylo také poslední stadium této representativní veřejnosti. Už od 18. století se representativní veřejnost stále více odděluje od státu a vzniká soukromá a veřejná sféra v moderním slova smyslu. Habermas se domnívá, že k tomu dochází v souvislosti s rozvojem raně kapitalistické ekonomiky a se vznikem národních a teritoriálních států. Zároveň však formy representativní veřejnosti v Německu přežívaly až do přelomu 18. a 19. století. Pokud to platí pro Německo, bude tento stav podle mého soudu obdobný i v českých zemích.

³ Taylor, CH. Liberální politika a veřejnost. In: K. Michalski (ed.), Liberální společnost. Praha: Filosofia, 1994, ISBN 80-7007-063-3, s. 17-53.

⁴ Habermas, J. Strukturální přeměna veřejnosti. Praha: Filosofia 2000, ISBN 80-7007-134-6.

⁵ Habermas, J. Strukturální přeměna veřejnosti. Praha: Filosofia 2000, ISBN 80-7007-134-6.

Podle Jürgena Habermase „veřejný“ znamená přístupný všem – mohou to být veřejný prostor či veřejné budovy. Budovy nemusí být ani veřejně přístupné, stačí, že jsou sídlem státní instituce. Stát tu totiž představuje veřejnou moc. Nejčastěji se dnes ale pojem veřejný používá ve spojení „veřejné mínění“. Tím se myslí názor nějakým způsobem informovaného publika.⁶ Podle Taylora je nutno rozlišovat mezi veřejným míněním a obecným míněním nebo také míněním lidstva. Rozdíl mezi nimi je patrný ve třech bodech. Mínění lidstva se pokládá za:

1. nereflektované
2. nezprostředkované diskusí
3. pasivně přejaté od předchozích generací.

Naproti tomu novodobé veřejné mínění je:

1. produktem reflexe
2. výsledkem diskuse
3. vyjadřuje konsenzus.

Rozhodující pro utváření veřejného mínění je to, že každý jednotlivec se považuje za člunek v diskusním procesu, jehož cílem je najít společné řešení.⁷ Občanská veřejnost v moderním smyslu je potom společný prostor, kde se lidé setkávají prostřednictvím širokého okruhu médií nebo osobně tváří v tvář, aby mohli probrat témata vzbuzující obecný zájem a utvořit si na ně jednotný názor. Přitom je velmi důležitý již dříve zmíněný nepolitický charakter této veřejnosti.⁸

1.1 Vznik občanské veřejnosti

Základy takto pojaté občanské veřejnosti se začaly objevovat od 13. století v souvislosti s rozvojem dálkového obchodu, kdy dochází nejen ke směně zboží, ale i ke směně informací. Postupně se vyvíjí takzvané „psané noviny“, které slouží obchodníkům i státním úřadům k získávání informací o dění ve světě. Tyto zprávy obsahovaly informace o

⁶ Habermas, J. Strukturální přeměna veřejnosti. Praha: Filosofia 2000, ISBN 80-7007-134-6.

⁷ Taylor, CH. Liberální politika a veřejnost. In: K. Michalski (ed.), Liberální společnost. Praha: Filosofia, 1994, ISBN 80-7007-063-3, s. 17-53.

⁸ Taylor, CH. Liberální politika a veřejnost. In: K. Michalski (ed.), Liberální společnost. Praha: Filosofia, 1994, ISBN 80-7007-063-3, s. 17-53.

mezinárodním obchodu, neúrodě, daních, válkách a další důležité informace. Mají zatím pouze soukromý charakter, k jejich publikování, a tím k rozšíření mezi širší veřejnost, nedochází.⁹ Noviny určené pro širší veřejnost se začínají objevovat až v polovině 17. století. Tyto tištěné „politické noviny“ nejprve vycházely týdně a později i denně. Obsahovaly jiné informace, než psané noviny obchodníků. Svým způsobem se jednalo o sdělení vrchnosti publiku, kde se informovalo o cestách knížat, o zahraničních návštěvách, dvorských slavnostech, atd.¹⁰

Tyto noviny se dostávaly pod kontrolu a dohled vlád, které z nich činily důležitý nástroj vlastní propagandy. Kromě těchto zpráv se objevovaly v novinách i informace o cenách potravin, informace o burze, úrodě či neúrodě.¹¹

Noviny a zprávy v nich zveřejňované byly častým tématem debat v kavárnách v Anglii, ve kterých se od poloviny 17. století setkávali obchodníci, intelektuálové i šlechta, aby rozmlouvali o uměleckých a literárních dílech a také o ekonomii a politice. Tyto kavárny se především v Londýně záhy velmi rozšířily a v prvních desetiletích 18. století jich tam bylo už přes 3000.¹²

Podobnou funkci jako kavárny v Anglii začaly o něco později plnit ve Francii salony, kde se scházelo měšťanstvo, aristokracie i vzdělanci a umělci a vedli spolu diskuse bez ohledu na rozdílný původ či majetkové poměry. Salony však byly více zaměřeny na umění či vědu a politika stála mimo jejich zájem.

V Německu existovaly nejprve od 17. století jazykovědné společnosti, ze kterých se vyvinuly učené stolní společnosti, jejichž původ lze vysledovat až do roku 1727, kdy vzniká první z nich v Lipsku.¹³ Ty jsou podobné francouzským salonům svým distancem od politiky, jejich publikum však podobně jako v kavárnách pochází z okruhu osob, které vykonávají produktivní práci, především ze vzdělaných měšťanů.¹⁴

V kavárnách, salonech i stolních společnostech se lidé setkávají a diskutují jako rovný s rovným, jako člověk s člověkem. Neplatí tu prestiž úradů ani titulů. Diskuse se čím

⁹ *Habermas, J.* Strukturální přeměna veřejnosti. Praha: Filosofia 2000, ISBN 80-7007-134-6.

¹⁰ Tamtéž.

¹¹ Tamtéž.

¹² Tamtéž, s. 93.

¹³ *Habermas, J.* Strukturální přeměna veřejnosti. Praha: Filosofia 2000, ISBN 80-7007-134-6. s. 96.

¹⁴ Tamtéž.

dál víc týká věcí, které dříve nebyly zpochybňovány a bývaly vyhrazeny církevním a státním autoritám. Také kulturní díla se stávají díky rozmachu měšťanstva přístupnější širšímu publiku, přestávají být výlučným majetkem aristokracie, stávají se zbožím, které je možno si opatřit, pokud člověk má prostředky a vzdělání.¹⁵ Tím, že se tu vedou debaty o filosofii či literatuře nebo divadle, musí účastníci těchto debat hledat a posuzovat smysl těchto děl a snažit se nalézat nějakou společnou řeč, dojít k závěrům, pokud možno přijatelným pro všechny. Je však nutné, aby se do těchto diskusí zapojovaly všechny složky veřejnosti, protože: „občanská veřejnost stojí a padá s principem obecného přístupu. Veřejnost, z níž by byly nějaké skupiny vyloučeny, není jen neúplná, spíše to není vůbec žádná veřejnost.“¹⁶ Zde lze najít paralely s diskurzivní etikou, jejíž principy Habermas důkladněji formuloval v dalších letech. Toto publikum je však stále v porovnání s množstvím venkovského, ale i městského obyvatelstva, kterému se z velké části nedostalo žádného nebo jen velmi nízkého vzdělání, nepočtené.

Postupem času se tato zatím především literární veřejnost, která si osvojila kritické myšlení a pravidla diskuse, začíná stávat veřejností politickou. Projevuje se to v prvé řadě na vztahu k právu. Stále sebevědomější veřejnost, představovaná především majetnými měšťany, se v zájmu ochrany a upevnění svého majetku a postavení ve společnosti, dostává do opozice vůči absolutní moci monarchů. Vyslovuje požadavek na všeobecné a abstraktní zákony a začíná také sama sebe, a potažmo i veřejné mínění, vnímat jako jediný legitimní zdroj těchto zákonů. Nechce tedy už být jen pasivním objektem, trpně snášejícím státní zásahy, nýbrž vystupuje aktivně na ochranu práv jednotlivce. Tím se občanská veřejnost institucionalizuje, neboť její aktivita se projeví jejím zastoupením v parlamentu. S tím, jak se literární veřejnost stává veřejností politickou, narůstá význam jejího mínění, jakožto mínění veřejného. Prostřednictvím veřejného mínění potom může veřejnost vykonávat kontrolu nad politickou sférou státu.

Po období rozmachu občanské veřejnosti, spojeném s rozvojem měšťanské kultury, začíná docházet k jejímu postupnému rozpadu. Měšťanská kultura si podle Habermase nesla ideu humanity, která se mohla rozvinout proto, že kritické rozvažování v salonech, čtenářských spolcích nebo klubech nepodléhalo nijak bezprostředně koloběhu spotřeby a

¹⁵ Habermas, J. Strukturální přeměna veřejnosti. Praha: Filosofia 2000, ISBN 80-7007-134-6.

¹⁶ Tamtéž, s. 160.

výroby a také proto, že toto rozvažování mělo spíše politickou povahu i ve své literární podobě. Postupně však začala literární veřejnost podléhat konzumu a její chování ve volném čase se stává apolitickým, protože volný čas se stal pouze doplňkem pracovní doby. Každý jedinec sledoval převážně své vlastní zájmy a toto sledování vlastních zájmů se pak nemůže změnit ve veřejnou komunikaci. Tak se stalo, že sice dochází k uspokojování potřeb jakoby v podmínkách veřejnosti, ale tyto masové aktivity neznamenají ještě vznik veřejnosti. Zde se jedná například o sportovní akce, ale třeba i o návštěvu kina, která sice má vnější znaky veřejné aktivity, nenásleduje však po ní žádná diskuse. Habermas k tomu říká, že se racionální posuzování mění v konzum a z veřejné komunikace se stávají "akty izolované recepce."¹⁷

Na tom, že měšťanské společnosti ve 20. století vykazují sklon vyhýbat se literárnímu i politickému rozvažování, má podle Habermase nepochybně podíl i masová kultura, která místo toho, aby se snažila publikum kultivovat, se přizpůsobuje potřebám skupin s relativně nízkou úrovní vzdělání a tím si zajišťuje masový odbyt. Je to tedy pravý opak toho, jak se v 18. století rozšířilo vzdělané publikum.

Ruku v ruce s postupným rozpadem literární veřejnosti, prochází změnami i veřejnost politická. Dochází k prolínání sféry soukromé a veřejné a chybí zde zprostředkování politicky rozvažujícího publika. Tuto roli však za něj částečně přebírají jednak různé svazy či odbory, jejichž prostřednictvím se snaží kolektivně organizovaní jedinci prosazovat své politické zájmy, a jednak politické strany, které se snaží ve spolupráci s veřejnou mocí zaujímat místo nad veřejností, i když byly původně jejím nástrojem. Veřejný prostor se tedy stal pouhým prostředkem k prosazování soukromých zájmů různých organizovaných skupin. Do tohoto procesu je veřejnost přibírána jen zřídka, a to většinou pouze za účelem odsouhlasení určitého stavu, který však už není výsledkem veřejné diskuse.

To, co se děje v demokratických zemích před volbami, lze jen stěží nazvat diskusí. Místo veřejného mínění se vytváří spíše názorové klima, ve kterém má veřejnost projevit svůj souhlas.¹⁸ Dochází k tomu, že diskuse je vytlačena manifestací konkurenčních zájmů a parlament už není subjekt diskutující, nýbrž demonstrativní, protože jeho neveřejně vyjed-

¹⁷ Habermas, J. Strukturální přeměna veřejnosti. Praha: Filosofia 2000, ISBN 80-7007-134-6, s. 255.

¹⁸ Habermas, J. Strukturální přeměna veřejnosti. Praha: Filosofia 2000, ISBN 80-7007-134-6.

naná usnesení poslouží k vnější demonstraci stranické moci a poslanci jsou spíše zástupci a zmocněnci svých stran než veřejnosti.

Z této neradostné situace, do které se občanská veřejnost a v podstatě celý systém řízení státu dostal, vidí Habermas východisko v deliberativní politice, založené na principech diskurzivní etiky, tedy svobodně diskutujících jedincích, získávajících převahu pouze na základě argumentace.¹⁹

1.2 Počátky občanské veřejnosti v českých zemích

V českých zemích jsou počátky toho, čemu se říká občanská veřejnost spojeny stejně jako v Německu se vznikem stolních společností. V našich podmínkách se nejvíc ví o pražských stolních společnostech, a to především z policejních zpráv z období Francouzské revoluce. Z těchto zpráv se dozvídáme, že když přivezla pošta zahraniční noviny, řemeslníci a obchodníci opouštěli dílny a obchody a scházeli se vyslechnout si nejnovější zprávy. To, že mohli tito řemeslníci či obchodníci kdykoliv během dne opustit své krámy a dílny a svěřit je zaměstnancům, aby si mohli jít podebatovat o věcech, jež se týkaly obecných zájmů, svědčí nejen o jejich ekonomické situaci, ale i o tom, že se i v Praze, stejně jako v jiných velkých městech Evropy, utváří nové, liberálně orientované měšťanstvo se zájmem o věci veřejné.²⁰ V roce 1848 už představovala stolní společnost Fastrova hostince „U Zlaté husy“ jedno z reprezentativních center pražského liberálního měšťanstva.²¹ Základy literární a kritické veřejnosti se však dle K. Müllera²² v českých zemích, především v Praze, ale později i v menších městech, konstituují už koncem 18. století a počátkem století 19. Již na konci 18. století v souvislosti s Francouzskou revolucí, dochází ke zvýšenému zájmu o četbu novin nejen ve městech, ale i na venkově. Později, po odeznění těchto bouřlivých událostí však zájem o noviny zase opadl. Četba novin totiž byla stále podezřelou věcí a podivínstvím, a to nejen v očích státních úředníků, ale i pro obyvatele menších měst a venkova. Četba se tedy omezila na kavárny, které byly téměř výhradně v Praze, a

¹⁹ Shapiro, I., Habermas, J. Teorie demokracie dnes. Praha: Filosofia, 2002, ISBN 80-7007-156-7.

²⁰ Horská, P. Obyvatelstvo českých zemí podle povolání, Nový demografický režim. In: Dějiny obyvatelstva českých zemí. Praha: Mladá fronta, 1996, ISBN 80-204 0283-7.

²¹ Urban, O. (1982), in Müller, K. Češi a občanská společnost. Praha: Triton, 2003, ISBN 80-7254-387-3.

²² Müller, K. Češi a občanská společnost. Praha: Triton, 2003, ISBN 80-7254-387-3.

jak píše O. Urban,²³ návštěva kavárny byla nejméně do čtyřicátých let téměř revolučním činem.

I v našich podmínkách je tento rozvoj občanské veřejnosti svázán s rozvojem žurnalistiky. Již od roku 1826 vycházejí Pražské noviny, které měly podobu polooficiálního vládního periodika. Vydavatel byl povinen bezplatně zveřejňovat vládní nařízení a vyhlášky, což bylo podmínkou udělení koncese.

Důležitým faktorem rozvoje veřejného života je zvyšování aktivity spolkové činnosti ve druhé polovině 19. století. Avšak už před rokem 1848 bylo především z iniciativy české zemské šlechty založeno několik institucí, které se staly základem pozdější veřejné aktivity české společnosti. Jednou z nejvýznamnějších institucí tohoto druhu bylo v roce 1818 založené Vlastenecké museum v Čechách. Byly zakládány i čtenářské spolky, vůbec první byl v roce 1818 A. J. Puchmajerem v Radnicích u Rokycan.²⁴

Značný význam pro další rozvoj kriticky rozvažující veřejnosti mělo zakládání Měšťanských besed. První z nich byla založena v Praze v roce 1846. Byly to společenské a zábavní spolky, určené především pro městskou honoraci a vzdělané vrstvy. Řemeslníci a živnostníci si často zakládali Občanské nebo Občansko-řemeslnické spolky, které nebyly tak učené a také v nich byly menší členské příspěvky.²⁵ Měšťanské besedy se záhy rozšířily i do dalších měst. Tyto spolky zřejmě byly určitou obdobou a nástupcem dřívějších stolních společností. Plnily významnou funkci při utváření literární veřejnosti, která nejdříve kriticky posuzovala literaturu, vědy, umění a dále se transformovala na veřejnost politickou.

Karel Havlíček Borovský komentoval založení první Měšťanské besedy v Praze 18. ledna 1846 takto:

„Měšťanská beseda může se stát při dobrém řízení ohniskem všelikého vzdělání průmyslového, hospodářského, estetického i vědeckého: konverzace s jednotlivci vynikají-

²³ Urban, O. (1978), in Müller, K. Češi a občanská společnost. Praha: Triton, 2003, ISBN 80-7254-387-3.

²⁴ Tamtéž.

²⁵ Kořalka, J. (1996), in Müller, K. Češi a občanská společnost. Praha: Triton, 2003, ISBN 80-7254-387-3, s. 125.

cími v jednotlivých odvětvích nauk, pak dobře zřízená čítárna časopisů i knih nemine se jistě dobrého účelu, totiž rozšíření inteligence a skrze ni zlepšení stavu.“²⁶

Také v Měšťanských besedách, stejně jako v kavárnách, salonech a stolních společnostech, se zcela odhlíželo od společenského statusu a lidé zde spolu konverzovali jako rovný s rovným. To dokládá i Havlíček v pokračování výše citovaného komentáře. V něm vyzdvihuje principy rovnosti, díky kterým dochází ke: „...sblížení se rozličných, až posud od sebe vzdálených stavů“, což je „ovoce mající vzrůsti z Měšťanské besedy.“²⁷

Kromě těchto spolků hrály významnou roli v této době také různé tajné společnosti, především svobodní zednáři, kteří měli podle některých autorů velmi blízko k měšťanské společnosti.²⁸

Právě kvůli těmto tajným spolkům, na které státní moc hleděla s podezřením, se začaly příslušné orgány více zabývat spolčovacími aktivitami měšťanstva. Roku 1840 předložila rakouská dvorská kancelář návrh, v němž proklamovala možnost svobodného zakládání spolků, pokud tyto nebyly zakázány zákonem nebo nevyžadovaly úřední koncesi. Tento návrh však nebyl realizován. První zákon upravující spolčování, který však podmiňoval založení jakéhokoliv spolku souhlasem úřadů, vyšel ve formě dekretu dvorské kanceláře až roku 1843.²⁹

²⁶ Müller, K. Češi a občanská společnost. Praha: Triton, 2003, ISBN 80-7254-387-3, s. 126.

²⁷ Tamtéž, s. 127.

²⁸ Habermas, J. Strukturální přeměna veřejnosti. Praha: Filosofia 2000, ISBN 80-7007-134-6, s. 72.

²⁹ Müller, K. Češi a občanská společnost. Praha: Triton, 2003, ISBN 80-7254-387-3.

2 SOCIÁLNÍ HNUTÍ

Termín sociální hnutí se začíná v literatuře častěji objevovat v průběhu 60. let, v souvislosti s nepokoji, které zachvátily v té době Spojené státy a západní Evropu. Tento pojem se stal velmi brzy označením pro značné množství hnutí, myšlenkových proudů a organizací a není vůbec snadné nějak přesněji definovat jeho obsah.³⁰ Možná i proto se první studie, snažící se definovat sociální hnutí jako obecnou sociologickou kategorii, objevuje až v roce 1992. M. Diani na základě hledání styčných bodů nejvýznamnějších přístupů k jejich analýze dospívá k definici sociálních hnutí. Dle Dianiho tedy sociální hnutí jsou „sítí neformálních interakcí mezi pluralitou individuů, skupin nebo organizací angažovaných v politických nebo kulturních konfliktech na základě sdílení kolektivní identity.“³¹

Mimo tento pokus o vymezení sociálních hnutí vzniká mnoho teorií zaměřených jen na určité aspekty těchto hnutí. Nedostatkem mnohých z nich je dle Znebejánka absence bližšího určení jejich „sociálního“ charakteru.

Těmito sociálními aspekty se ve své studii zabývá Olofsson.³² Ten považuje sociální hnutí za spojnicí základních sociálních procesů na jedné straně a individuálních nebo kolektivních reakcí na tyto procesy. Sociální charakter samotných sociálních hnutí se mu pak jeví ve třech samostatných, ale pevně provázaných oblastech. Jsou to:

- kořeny v sociálních procesech a kontradikcích,
- vlastní sociální existence,
- programy a cíle.³³

Sociálnost těchto hnutí je však dle Znebejánka v tomto případě vyjádřena poukazem na skutečnosti, jejichž sociální charakter není přesněji vymezen, a proto je i zde sociální charakter těchto hnutí nejasný.

³⁰ Znebejánek, F. Sociální hnutí. Praha: SLON, 1997, ISBN 80-85850-31-1.

³¹ Diani, M. (1992 s. 13), in Znebejánek, F. Sociální hnutí. Praha: SLON, 1997, ISBN 80-85850-31-1, s. 29.

³² Olofsson (1988), in Znebejánek, F. Sociální hnutí. Praha: SLON, 1997, ISBN 80-85850-31-1, s. 31.

³³ Olofsson (1988), in Znebejánek, F. Sociální hnutí. Praha: SLON, 1997, ISBN 80-85850-31-1, s. 32.

2.1 Stará a nová sociální hnutí

Masové protesty na konci 60. a počátku 70. let znamenaly pro postižené společnosti značný šok a nová sociální hnutí utvářející se v té době, ale i ta, která pouze zintenzivnila svou činnost, se setkávala s velmi rozmanitým hodnocením.

Pro konzervativně smýšlející autory byla nová sociální hnutí pouze anarchií v ulicích a tito lidé vyjadřovali obavy o osud demokracie.³⁴ Podle Bella se jedná zejména o úpadek autority a pracovní morálky, jež spolu s lákavým zahálčivým stylem trávení volného času vedlo k odmítání tradičního pojetí morálky, které bylo založeno na funkčnosti jednání a étosu práce.³⁵ Znepokojení tato nová sociální hnutí vyvolala i na levici. Ta spatřovala problém především ve zjevném nesouladu Marxova učení o dějinné úloze dělnické třídy a realitou nových sociálních hnutí, kde dělnická třída nijak zásadní roli nehrála.

Začaly být také patrné rozdíly mezi takzvanými starými hnutími a jejich novou formou. Stará hnutí, představovaná především hnutím dělnickým a v současné době zejména odbory, vykazují řadu odlišností od hnutí nových. Teoretici nových sociálních hnutí, jako Alain Touraine, Claus Offe, Jürgen Habermas či Alberto Melucci říkají, že základem nových sociálních hnutí jsou nikoliv zájmy, ale identity.

Nejde jim také přednostně o nějaký materiální prospěch nebo o zahrnutí do systému politického zastoupení určitých zájmů, nýbrž o ustavení nezávislých prostorů jednání a komunikace vně politického systému a jeho účastníků.³⁶

Éric Neveu³⁷ definuje znaky nových sociálních hnutí, které je podle jeho názoru odlišují od hnutí starých, do čtyř bodů.

První rozdíl je podle něj ve formách organizace a jednání. U nových sociálních hnutí pozoruje nedůvěru vůči centralizaci, přenesení pravomocí na vůdce nebo byrokratický aparát.

³⁴ Crozier–Huntington–Watunaki (1975), in Znebejánek, F. Sociální hnutí. Praha: SLON, 1997, ISBN 80-85850-31-1.

³⁵ Bell, D. (1976), in Znebejánek, F. Sociální hnutí. Praha: SLON, 1997, ISBN 80-85850-31-1.

³⁶ Barša, P., Císař, O. Levice v postrevoluční době. Brno: CDK, 2004, ISBN 80-7325-033-0.

³⁷ Neveu, E. (1996), in Barša, P., Císař, O. Levice v postrevoluční době. Brno: CDK, 2004, ISBN 80-7325-033-0.

Druhý rozdíl shledává Neveu v hodnotách a cílech. Klasická sociální hnutí se soustředovala především na přerozdělení zdrojů a přístup k rozhodovacím centrům. Naproti tomu nová hnutí se zaměřují především „na bezprostřední odpor ve sférách každodenního styku, v nichž se realizuje sociální kontrola.“³⁸ Jejich požadavky jsou často kvalitativního druhu a jen obtížně se poddávají nějakému kompromisnímu řešení. Jednání těchto hnutí také bývají často řízena spíše prosazováním jistého životního stylu či postoje než prostou logikou.

Třetí rozdíl pak je podle Neveua ve vztahu ke sféře politiky. Starým hnutím jde o vstup do politického systému a o získání podílu na moci. Nová hnutí se naproti tomu soustředí na tvorbu autonomních prostorů, v nichž se budou rozvíjet variantní formy sociality, které nebudou závislé na státu a trhu.

Čtvrtý rozdíl spočívá v identitě aktérů. Stará hnutí se opírala o identitu třídní nebo profesní skupiny – například dělnické hnutí. Nová hnutí preferují identifikaci na základě kultury či světonázoru.

Scott³⁹ se pokusil charakterizovat rozdíly mezi novými sociálními hnutími a „starým“ hnutím dělnickým a rozdíly, jak je viděl on, shrnul do následující tabulky:

	dělnické hnutí	nová sociální hnutí
umístění	sféra institucionalizované politiky	občanská společnost
cíle	politická integrace /ekonomická integrace	změny v hodnotách a životním stylu /obrana občanské společnosti
organizace	formální/hierarchická	sít'/nehierarchizovaní příznivci
způsob jednání	politická mobilizace	přímá akce/kulturní inovace

Podle Scott 1990

³⁸ Barša, P., Císař, O. *Levice v postrevoluční době*. Brno: CDK, 2004, ISBN 80-7325-033-0, s. 104.

³⁹ Scott (1990) in Znebežánek, F. *Sociální hnutí*. Praha: SLON, 1997, ISBN 80-85850-31-1, s. 39.

O. Císař, J. Navrátil a K. Vráblíková⁴⁰ vidí rozdíly mezi starým a novým aktivismem v několika bodech.

První rozdíl je v šíři členské základny. Stará hnutí, tedy především odbory a agrární organizace, mají značně širokou členskou základnu. Mnohdy se jedná o desetitisíce členů. Naproti tomu nová hnutí mají v tomto ohledu výrazně nižší potenciál. Nejpočetněji jsou zastoupeny skupiny o 10 – 50 členech.

Rozdíly jsou i v materiálním zabezpečení těchto hnutí. Stará hnutí se mohou spolehnout na výrazně vyšší rozpočty, než je tomu u hnutí nových. Rozdíl je i v původu těchto prostředků. Stará hnutí v podstatné míře spoléhají na členské příspěvky, které naopak mnohá z nových hnutí vůbec nevybírají. U těch jsou naopak výrazně zastoupeny nečlenské příspěvky jednotlivců.

Specifickým rysem nových sociálních hnutí je jejich vysoká transakční kapacita oproti hnutím starým. Transakční kapacita znamená schopnost navazovat spojení s jinými organizacemi, vytvářet s nimi koalice a vstupovat do interakcí s dalšími důležitými politickými aktéry. Autoři se proto domnívají, že aktivismus nových hnutí nestojí ani tak na masové účasti jako u hnutí starých, ale na navazování vztahů, budování koalic a sítí.⁴¹

2.2 Teorie nových sociálních hnutí

Dříve, než se pokusím přiblížit alespoň některé z mnoha teorií nových sociálních hnutí, je třeba si položit otázku, co to vlastně nová sociální hnutí jsou, čím se vyznačují, případně koho k nim řadit?

Většina autorů je toho názoru, že mezi nejdůležitější nová sociální hnutí patří především hnutí environmentální, feministická, etnická a studentská.⁴² Největší zájem nová sociální hnutí vzbudila u levicově orientovaných myslitelů, a to především ve Francii, Německu a Itálii. Ti v nich spatřovali příležitost k překonání mnohých zastaralých myšlenek marxismu a zároveň i možnost radikální změny společnosti.

⁴⁰ Císař, O., Navrátil, J., Vráblíková, K. Staří, noví, radikální: politický aktivismus v České republice očima teorie sociálních hnutí, Sociologický časopis 49 (1) 137 – 167.

⁴¹ Tamtéž.

⁴² Např. Scott (1990), Dalton-Kuechler-Bürklin(1990), Weir (1993) in Znebežánek, F. Sociální hnutí. Praha: SLON, 1997, ISBN 80-85850-31-1, s. 38.

V průběhu času se názory na problematiku týkající se sociální příslušnosti členů nových sociálních hnutí měnily. Dle Znebežánka zhruba do poloviny 80. let převládal názor, že lidé, kteří se angažují v těchto nových hnutích, jsou příslušníky tzv. nové střední třídy.⁴³ V druhé polovině 80. let se však začal rozšiřovat názor, že tato hnutí nevyjadřují jen názor určité sociální skupiny, ale reagují na problémy, které se týkají všech vrstev společnosti bez rozdílu.⁴⁴ V důvodech k účasti na nejrůznějších aktivitách nových sociálních hnutí převládá zaměření na cíle, které vyjadřují určité kolektivní potřeby. Často se však stává cílem účastníků jen prezentovat svůj postoj k problémům. Organizační struktura klade důraz na volné vztahy, respektující zásady decentralizace, otevřenosti a demokracie. Dalton, Kuechler a Bürklin dle Znebežánka zdůrazňují, že „fluidní, tedy ostře neohrazené organizační struktury, jsou nejen výrazem ideologie nových sociálních hnutí, ale také přímým důsledkem jejich difuzní a fluidní sociální báze.“⁴⁵

Jak jsem se již dříve zmínil, teorie nových sociálních hnutí se rozvíjely v různých zemích, ty nejvýznamnější pak ve Francii, Německu a Itálii.

2.2.1 Alain Touraine

Ve Francii se jedná především o koncepci Alaina Touraina. Ten, dle Znebežánka navrhuje přebudovat celou sociologii jakožto vědní obor, učinit z ní do jisté míry nástroj sloužící ke studiu a zároveň rozvoji sociálních hnutí. Pro Touraina totiž sociální hnutí nejsou jen jeden z prvků sociologického systému, ale představují rozhodující pojem sociologických zkoumání.⁴⁶

Ve své teorii jednání si Touraine představuje společnost jako hierarchizovaný komplex systémů jednání. Dění, které se odehrává v takto pojaté společnosti, je vymezeno kulturním polem a také konfliktními sociálními vztahy.⁴⁷ Dle Touraina aktéři sice sdílejí prostor kultury, zároveň je to však místo střetů. Toto sdílení může tedy podle jeho názoru vést ke konfliktu i ke konsenzu.

⁴³ Habermas(1981), *Offe* (1985) in Znebežánek, F. Sociální hnutí. Praha: SLON, 1997, ISBN 80-85850-31-1, s. 38.

⁴⁴ Dalton-Kuechler-Bürklin(1990) in Znebežánek, F. Sociální hnutí. Praha: SLON, 1997, ISBN 80-85850-31-1.

⁴⁵ Znebežánek, F. Sociální hnutí. Praha: SLON, 1997, ISBN 80-85850-31-1, s. 39.

⁴⁶ Tamtéž.

⁴⁷ Touraine (1981) in Znebežánek, F. Sociální hnutí. Praha: SLON, 1997, ISBN 80-85850-31-1.

Jedním z důležitých předpokladů Tourainovy koncepce je schopnost produkovat si svou vlastní historii. Podle něj se společnost neustále vytváří vlivem konfliktů jednotlivých sociálních aktérů. Obsahuje dvě základní složky: historicitu a sociální vztahy. Pojem historicita vyjadřuje Scott⁴⁸ příměrem k pravidlům, která do hry vnáší vítězný sociální aktér. Druhou složku společnosti reprezentují sociální vztahy. Ty jsou výsledkem výsadního postavení vítězného hnutí, které díky svému vlivu přenáší vlastní kulturní orientace a preference do sociální praxe. Společnost je tedy dle Touraina pouze jednáním, které je určováno sociálními vztahy a historicitou, o jejíž podobu spolu bojují sociální hnutí se svým protivníkem, kterým jsou byrokratické aparáty.⁴⁹ V sociálních hnutích pak Touraine vidí náznak vzniku takového sociálního aktéra, který by mohl v „programované společnosti“ (termín, který Touraine používá pro společnost postindustriální) zaujímat ústřední místo, které příslušelo dělnickému hnutí ve společnosti industriální, anebo hnutí za občanské svobody ve společnosti tržní.⁵⁰ Společnost Touraine analyzuje od společnosti agrární přes obchodní a industriální až k počátkům společnosti postindustriální. Zaměřuje se však především na společnost industriální a postindustriální. V těch nachází centrální konflikty, jako výraz bojů o nové historicity. Centrální konflikt probíhající v industriální společnosti, je dle Touraina především ve vztahu mezi prací a kapitálem. Soupeři na kulturním poli tady jsou kapitalisté a dělnické hnutí. Dělnické hnutí se však nechalo postupně vtáhnout do systémů ovládaných dominantní třídou, institucionalizovalo se a ze sociální síly se stalo silou politickou.⁵¹ V posledních desetiletích pak Touraine začíná rozlišovat nový typ společnosti, a to společnost postindustriální a konstatuje, že vyspělé průmyslové země už vstoupily do fáze přechodu k tomuto typu. V postindustriální společnosti již není dle Touraina rozhodující produkce materiálního, ale produkce zboží symbolického.⁵² Tato Tourainova myšlenka je však často a dle mého soudu oprávněně, podrobována kritice. Jistě lze ve vyspělých zemích zaznamenat určitý posun tímto směrem, ale to ještě neznamená, že symbolická produkce začíná významně převažovat nad materiální. Dle Scotta by bylo možno uvažovat o duální ekonomice, kde by se oba typy produkce kombinovaly.⁵³

⁴⁸ Scott (1995) in Znebežánek, F. Sociální hnutí. Praha: SLON, 1997, ISBN 80-85850-31-1, s. 42.

⁴⁹ Znebežánek, F. Sociální hnutí. Praha: SLON, 1997, ISBN 80-85850-31-1.

⁵⁰ Neveu(1978) in Barša, P., Císař, O. Levice v postrevoluční době. Brno: CDK, 2004, ISBN 80-7325-033-0.

⁵¹ Znebežánek, F. Sociální hnutí. Praha: SLON, 1997, ISBN 80-85850-31-1.

⁵² Tamtéž.

⁵³ Scott (1990) in Znebežánek, F. Sociální hnutí. Praha: SLON, 1997, ISBN 80-85850-31-1.

V této Tourainově postindustriální společnosti tedy převažují činnosti poskytující a zpracovávající data. Aparáty s těmito daty pracující se dostávají do pozice monopolních majitelů informací, a to jim umožňuje dále upevňovat svoje výsadní postavení. Svou kognitivní kapacitou také mohou dle Touraina poprvé v lidských dějinách zasahovat do procesů sociální produkce. Díky tomu společenská skutečnost dnes už není jen důsledkem zákonů, které stojí mimo člověka. Společenský život se stal vyjádřením aktivit jeho vlastních aktérů, kteří disponují obrovskou reflexní kapacitou, která je činí nezávislymi na moci velkých idejí.⁵⁴ Zde Touraine používá již dříve zmiňovaný termín „programovaná společnost“, protože chce upozornit na schopnost manažerů utvářet jak osobnost, tak kulturu. Sociální život je v programované společnosti výsledkem centrálního konfliktu, o kterém se domnívá, že ho můžeme najít v každém typu společnosti. Nyní tedy tento konflikt probíhá mezi totalizujícími technoelity a sociálními hnutími. Tato hnutí Touraine charakterizuje takto: „Sociální hnutí je organizovaným kolektivním chováním třídního aktéra zápasícího se svým třídním soupeřem o sociální kontrolu historicity v konkrétní komunitě.“⁵⁵ V sociálních hnutích jsou podle něj obsaženy tři dimenze: identita, opozice a totalita. Identita je vědomá sebereflexe, kterou hnutí prochází prostřednictvím konfliktu. Uvědomění si vlastní identity umožňuje hnutí vymezit svého protivníka a sebe pak vnímat jako opozici. Totalitou pak je historicky daný systém jednání, ve kterém toto hnutí bojuje se svým protivníkem o dominanci. Touraine zdůrazňuje, že novým sociálním hnutím nejde o politickou moc. Jejich cílem pak není revoluce, ale demokracie a kulturní změna. Sociální hnutí se tedy spíše snaží iniciovat nový životní styl než nové politické formy.⁵⁶ S tímto Tourainovým pojetím se dá jistě polemizovat s poukazem na mnohá ekologická hnutí, nebo na černošská či feministická hnutí v USA, která si vždy kladla cíle i v oblasti legislativní a distributivní.⁵⁷ Důležitou část Tourainova systému tvoří metoda sociologické intervence, která má pomoci vytvořit podmínky pro sebeanalýzu sociálních hnutí. Ta má probíhat ve spolupráci se sociologem a hnutí by si během ní mělo uvědomit svou identitu, předmět konfliktu, soupeře a dimenzi totality. Tím dochází k „porozumění vlastnímu jednání jako jednání sociálního hnutí.“⁵⁸ Jde tedy o pokus o urychlení cesty k uvědomělému sociálnímu

⁵⁴ Touraine (1981) in Znebežánek, F. Sociální hnutí. Praha: SLON, 1997, ISBN 80-85850-31-1, s. 43.

⁵⁵ Touraine (1981) in Znebežánek, F. Sociální hnutí. Praha: SLON, 1997, ISBN 80-85850-31-1, s. 45.

⁵⁶ Znebežánek, F. Sociální hnutí. Praha: SLON, 1997, ISBN 80-85850-31-1.

⁵⁷ Plotke (1990) in Znebežánek, F. Sociální hnutí. Praha: SLON, 1997, ISBN 80-85850-31-1.

⁵⁸ Touraine (1981) in Znebežánek, F. Sociální hnutí. Praha: SLON, 1997, ISBN 80-85850-31-1, s. 48.

hnutí, jako k nejvyšší formě sociálního konfliktu. Aby sociální hnutí naplnilo roli svobodného tvůrce budoucnosti, je nutné, aby se při svém rozhodování řídilo vlastní vůlí a potlačilo vliv vnějších skutečností. Něco takového však zřejmě není uskutečnitelné.⁵⁹ K této části Tourainovy koncepce bych měl výhrady. Evokuje mi totiž určité sociální inženýrství, kdy sociolog během své intervence manipuluje s hnutím a v podstatě ho může utvořit podle svých představ. Výsledek pak může prezentovat pouze jako urychlení procesu či nasměrování hnutí k jeho sebeuvědomění, ačkoliv jeho zásah může být daleko významnější.

2.2.2 Claus Offe

Německý sociolog Claus Offe, zasazuje ve své teorii existenci nových sociálních hnutí do souvislosti s vývojem kapitalismu, který, jak se domnívá, prochází v současné době vrcholem „permanentní“ krize. Veškeré snahy systému vyhnout se této krizi pomocí reforem již vyčerpaly své možnosti a v konečném důsledku vedou k jeho dezorganizaci. Sociální hnutí jsou dle Offeho průvodním jevem této dezorganizace. Analýza vývoje západních společností vedla Offeho k názoru, že do systému kapitalismu jsou zabudovány tři mechanismy, které mu umožňují tuto krizi dočasně zmírňovat. Jsou to: organizace výroby a trhu, institucionalizace technického pokroku a státní organizace třídních kompromisů.⁶⁰ Těmto mechanismům se povedlo dočasně utlumit konflikty, podle Offeho jsou však tyto efekty pomíjivé, neboť zdroje těchto krizí a sociálních konfliktů tvoří nedílnou součást kapitalismu.

Offemu se dle jeho soudu povedlo tyto zdroje krizových potenciálů lokalizovat. Domnívá se, že se nalézají ve vztazích mezi třemi subsystemy: ekonomickým, politicko-administrativním a normativním.⁶¹ Nejdůležitější roli v dnešním kapitalistickém systému má podle něj systém politicko-administrativní. Jeho prostřednictvím stát zasahuje do systému ekonomického, aby snížil tvrdost sociálních dopadů tržního hospodářství. Tato činnost státu stále více ohrožuje hlavní pilíř kapitalismu – volný trh a narušuje integritu ekonomického subsystemu. V důsledku závislosti mezi systémy pak dochází k ochromení i těch zbývajících systémů. Čím více se stát snaží do nich zasahovat, tím více se dostává do obtíží. Tyto jeho intervence vedou totiž k podkopávání legitimacy institucí, které vzešly

⁵⁹ Znebežánek, F. Sociální hnutí. Praha: SLON, 1997, ISBN 80-85850-31-1.

⁶⁰ Offe (1987) in Znebežánek, F. Sociální hnutí. Praha: SLON, 1997, ISBN 80-85850-31-1, s. 62.

⁶¹ Tamtéž.

z volného trhu, a tím i ke krizi celé společnosti. Tato krize se podle Offeho projevuje ve třech procesech: „rozšiřování, prohlubování a rostoucí pravděpodobnosti nevratnosti forem dominance a deprivace.“⁶² Těmto procesům pak připisuje úlohu podmínek vzniku nových sociálních hnutí. Ta se pak podle něj vyznačují několika typickými znaky. Jsou to především: sociální základna, předmět jejich boje, hodnoty a modus jednání.⁶³ Co se týče sociální základny, ta je složena ze tří částí. Především se jedná o takzvanou novou střední třídu, což jsou lidé s vyšším vzděláním, dobře ekonomicky zabezpečení, se zaměstnáním především v oblasti služeb. Druhou část tvoří stará střední třída, tedy ekonomicky nezávislí lidé, farmáři, drobní podnikatelé. Poslední část jsou takzvané „dekomodifikované“ skupiny obyvatel. To jsou například ženy v domácnosti, studenti, důchodci, nezaměstnaní.⁶⁴ Dle Bagguleye však tyto dekomodifikované skupiny nemohou tvořit výraznou část nových sociálních hnutí, a to především z toho důvodu, že nedisponují ani materiálními ani organizačními zdroji, které jsou potřebné pro mobilizaci.⁶⁵ Podle mého názoru jsou však jejich zdroje dostatečné, neboť zejména studenti jsou díky sociálním sítím schopni velmi rychlé koordinované akce. Také z mých rozhovorů se členy vybraných environmentálních hnutí vyplývá, že významnou skupinou příznivců jsou právě studenti a ženy v domácnosti či na rodičovské dovolené.

Předmětem boje nových sociálních hnutí pak je množství rozmanitých problémů, ať už jde o životní prostředí, zdraví, boj proti diskriminaci a jiné.

Dalším bodem je modus akcí. Offe rozlišuje vnitřní modus, tedy to, jak lidé jednají společně s cílem dosažení identity. Je pro něj typická neformálnost, rovnostářství a otevřenost. Vnější modus jsou pro Offeho prostředky boje hnutí. V té souvislosti zdůrazňuje, že taktika nových sociálních hnutí neobsahuje možnost dosažení kompromisu. Zdůvodňuje to tím, že při vzájemných ústupcích by tato hnutí neměla co nabídnout. Podle Znebejánka však tomu tak úplně není, protože například blokáda jaderné elektrárny, dálnic, či masové protesty představují pro každou vládu nežádoucí publicitu a za odstoupení od těchto akcí by sociální hnutí mohla požadovat jisté ústupky. Pokud tedy taktika nových sociálních

⁶² *Offe (1985) in Offe (1987) in Znebejánek, F. Sociální hnutí. Praha: SLON, 1997, ISBN 80-85850-31-1, s. 63.*

⁶³ *Tamtéž, s. 64.*

⁶⁴ *Tamtéž, s. 64.*

⁶⁵ *Bagguley (1992) dle Znebejánka, F. Sociální hnutí. Praha: SLON, 1997, ISBN 80-85850-31-1, s. 65.*

hnutí neobsahuje možnost kompromisu, bude to spíše proto, že si tato hnutí především z morálních důvodů nechtějí zadat se státní mocí.⁶⁶

Posledním znakem, který je společný novým sociálním hnutím, je povaha sdílených hodnot. Největší důraz je kladen na autonomii a identitu a z organizačního hlediska na decentralizaci, samosprávu a svépomoc. Tato hnutí také důrazně odmítají kontrolu, manipulaci a byrokratizaci.⁶⁷ Zde bych se ale bránil zevšeobecňování, protože některá z nich se dokázala v byrokratickém systému velice dobře adaptovat.

Offe tedy vidí vývoj současné společnosti jako výsledek krizového fungování sociálních subsystemů, které však může být korigováno aktivitou sociálních hnutí. Toho však mohou být schopna jen hnutí, která se snaží o změnu pravidel činnosti politicko-administrativního subsystemu. Proto pohlíží se značným despektem na ta hnutí, která se zaměřují pouze na normativní a hodnotovou sféru.⁶⁸ Podle Znebejánka se u Offeho setkáváme se silným sklonem, který lze pozorovat i u mnoha jiných teoretiků nových sociálních hnutí, totiž považovat téměř všechny masové protesty za začátek nových, svými cíli a myšlenkami přitažlivých časů. Nicméně už na počátku 80. let bylo jasné, že budoucnost bude poněkud jiná, než si ji C. Offe představoval.⁶⁹

2.2.3 Jürgen Habermas

Podle J. Habermase je svět pozdního kapitalismu postaven na konfliktu dvou světů: systému a životního světa. Životní svět, to je podle Habermase „substrát vidění světa a sociálního jednání, stojící za zády každého účastníka komunikace.“⁷⁰ Systémy jsou pak oblasti moderní společnosti, ovládané a řízené pomocí peněz a moci.⁷¹

Střetem životního světa se systémem se realizuje interakce mezi oběma liniemi procesu racionalizace, o kterých Habermas píše ve své kritice koncepce racionalizace Maxe Webera. Podle Habermase systém postrádá nezávislé mechanismy, které by jej mohly kontrolovat pomocí normativních a estetických kritérií. Systém se svou racionální orientací proniká stále více do životního světa a podmaňuje si ho. Tento proces nazývá Habermas

⁶⁶ Znebejánek, F. Sociální hnutí. Praha: SLON, 1997, ISBN 80-85850-31-1.

⁶⁷ Tamtéž.

⁶⁸ Znebejánek, F. Sociální hnutí. Praha: SLON, 1997, ISBN 80-85850-31-1..

⁶⁹ Tamtéž.

⁷⁰ Habermas (1981), in Znebejánek, F. Sociální hnutí. Praha: SLON, 1997, ISBN 80-85850-31-1, s. 56.

⁷¹ Habermas (1987) in Znebejánek, F. Sociální hnutí. Praha: SLON, 1997, ISBN 80-85850-31-1.

„kolonizací“ životního světa. Tato kolonizace s sebou přináší řadu konfliktů, ve kterých dnes už nejde jen o kompenzace, které by měl poskytovat sociální stát, ale o obranu ohrožených způsobů života.⁷² Ohroženými vrstvami obyvatelstva jsou v těchto konfliktech jak nová střední třída, tedy vzdělaní lidé fungující především v oblasti služeb, tak i tzv. „dekomodifikované“ části populace, tedy studenti, ženy v domácnosti či nezaměstnaní. Tyto skupiny spojuje především odmítání ekonomického růstu, který stále více ohrožuje životní svět. Svůj odpor většinou projevují morální či materiální podporou nových sociálních hnutí nebo účastí na jejich protestních akcích.⁷³

V oblasti sociálních hnutí Habermas rozlišuje hnutí, která dle jeho soudu disponují emancipačním potenciálem, od hnutí, která jsou založena pouze na obraně proti kolonizaci životního světa. Jediným skutečně emancipačním hnutím je podle něj hnutí feministické. Ostatní hnutí jsou defenzivní, brání životní svět, který ale není světem tradičním, nýbrž posttradičním. V těchto hnutích existují dle Habermase dva směry. První je zastoupen starou střední třídou, která brání své výdobytky, získané v průběhu modernizace. Habermas však klade důraz především na druhý směr, tedy na nová sociální hnutí, která tím, že experimentují s novými formami spolupráce, případně prosazují život v určitých komunitách, se staví na odpor proti agresi peněz a ekonomického a politicko-administrativního subsystému.⁷⁴ Tato hnutí tak představují základ tzv. „nového konfliktního potenciálu.“⁷⁵

Jestliže mají nová sociální hnutí uspět se svou snahou zbavit životní svět nadvlády účelové racionality, musí podle Habermase splnit několik základních požadavků. V knize *The Theory of Communicative Action* nabízí základní morální princip racionálního společenského uspořádání.⁷⁶

Sociální aktéři podle něj mají schopnost, díky které mohou racionalizovat také oblast etiky a kultury. To však vyžaduje poněkud jiný postup, než racionalizace politiky a ekonomiky. Etiku mající základ v autoritě a tradici, musí nahradit etika komunikativní. Ta se opírá o pravdu, sílu argumentů, normativní správnost a upřímnost. Komunikativní etika má

⁷² Habermas (1987) s. 392, in Znebežánek, F. Sociální hnutí. Praha: SLON, 1997, ISBN 80-85850-31-1, s. 56.

⁷³ Znebežánek, F. Sociální hnutí. Praha: SLON, 1997, ISBN 80-85850-31-1.

⁷⁴ Tamtéž.

⁷⁵ Habermas (1981) in Znebežánek, F. Sociální hnutí. Praha: SLON, 1997, ISBN 80-85850-31-1, s. 57.

⁷⁶ Habermas (1987, v originále 1981) in Znebežánek, F. Sociální hnutí. Praha: SLON, 1997, ISBN 80-85850-31-1, s. 57.

zajistit koordinaci a rozvoj jednotlivých subsystémů, jejichž model převzal Habermas od C. Offeho, tedy ekonomického, politicko-administrativního a kulturního, a to bez nebezpečí dominance jednoho z nich. Jedině v případě, že se tato komunikativní etika rozšíří i do politického a ekonomického systému, bude možné překonat současnou krizi.⁷⁷

V Habermasově názoru na současná hnutí má komunikativní etika značný význam, neboť slouží jako kritérium pro rozlišení hnutí reakčních, a tedy defenzivních, od hnutí progresivních. Pro toto rozlišení je důležité, do jaké míry se které hnutí řídí jejími etickými principy. Tím však podle Znebejánka Habermas klade důraz spíše na formu a nikoliv na obsah komunikace a podle toho stanovuje, zda hnutí disponuje určitým emancipačním potenciálem nebo nikoliv. Jak jsem už uvedl výše, podle Habermase nová sociální hnutí svým defenzivním charakterem nesplňují ono kritérium progresivnosti a nejednají podle principů komunikativní etiky. Jejich novost podle něj spočívá především v tom, že reagují na nové konflikty a že tyto jejich reakce nejsou pouze účelově racionální.⁷⁸

Tento způsob dělení sociálních hnutí vyvolal námitky, protože mnozí autoři naopak považovali některá z těchto hnutí za nositele emancipačního potenciálu. Podle těchto autorů jsou tato hnutí, ačkoliv mají určité antimoderní prvky, schopna díky procesu učení značných vývojových změn. Znebejánek soudí, že Habermas klade důraz na formální aspekty záměrně, s úmyslem vyhnout se prognózám vývoje budoucnosti. V tomto ohledu se zřejmě poučil zkušeností se studentským hnutím v 60. letech. Dále kritika směřovala k nedostatkům v analýze institucí. V reakci na tuto kritiku tedy Habermas tuto chybějící část dopracoval. Na počátku 80. let již konstatuje, že životní svět v kapitalistické společnosti „selektivně institucionalizuje“ některé potenciály modernity a vytváří „osvobozené oblasti.“⁷⁹ Je toho názoru, že některé instituce, ohrožující životní svět a nesoucí v sobě zárodky komunikativní etiky svou nadvládou, umožňují také jeho vývoj. Jako příklad mu poslouží sociální stát, který proniká do oblastí, které dříve neovládal, zároveň však podporuje a rozvíjí občanské svobody a prvky občanské společnosti. J. L. Cohenová na tomto základě vyslovuje domněnku, že tuto teorii je možno vztahovat i na sociální hnutí, která v sobě mají obsaženu stejnou nejednoznačnost jako současné instituce.⁸⁰ Na jedné straně

⁷⁷ Znebejánek, F. Sociální hnutí. Praha: SLON, 1997, ISBN 80-85850-31-1.

⁷⁸ Tamtéž.

⁷⁹ Habermas (1981 a 1987) in Znebejánek, F. Sociální hnutí. Praha: SLON, 1997, ISBN 80-85850-31-1.

⁸⁰ Cohen (1985) in Znebejánek, F. Sociální hnutí. Praha: SLON, 1997, ISBN 80-85850-31-1.

tedy projevují reakční uzavřenost, zároveň však obsahují právě ty Habermasem hledané potenciály rozvoje komunikativní etiky. Na konci 80. let Habermas ve své teorii provádí ještě určité změny vyvolané kritikou ze strany některých autorů. Přikročil k nové formulaci povahy sociálního učení, která umožnila vyvážit sociokulturní vývoj z příliš těsného sepětí s ontogenetickým vývojem a eliminovat dualitu systém/životní svět. Tato nová interpretace potom také umožňuje nový pohled na sociální hnutí, protože je možno poněkud posunout kritéria progresivnosti. Habermas však svoje pojetí sociálních hnutí v tomto duchu nijak neredefinoval.⁸¹

Dá se to možná vysvětlit tím, že pro něj sociální hnutí nejsou stěžejním objektem zájmu. Vkládal do nich sice v 60. a 70. letech naději, že se stanou nástrojem nápravy společnosti, především prostřednictvím rozšíření principů komunikativní etiky, tento jeho předpoklad se však nesplnil a nic nenasvědčuje tomu, že by se měl v dohledné době naplnit. Habermas také v těchto hnutích neviděl konkrétní aktéry, ale jen článek, nástroj v projektu modernizace. Jeho teorie tedy není čistě teorií sociálních hnutí, ale spíše se zabývá mechanismy a logikou modernizace.⁸²

⁸¹ Znebežánek, F. Sociální hnutí. Praha: SLON, 1997, ISBN 80-85850-31-1.

⁸² Tamtéž.

3 JÜRGEN HABERMAS A DISKURZIVNÍ ETIKA

Na teorii komunikativní etiky Habermas velice úzce navazuje svým konceptem „deliberativní politiky.“⁸³ Tedy politiky založené na diskusi a hledání konsenzu. K tomuto pojetí dospívá po kritickém zhodnocení liberálního a republikánského modelu politiky. Jako mnoho jiných autorů, dospívá k přesvědčení, že v dnešním pojetí demokracie je potřeba určitá změna. Podle některých autorů se dnes spíše než o demokracii dá hovořit o „plutokratické oligarchii“. Podle těchto autorů k tomu došlo proto, že prostřednictvím voleb drží moc dominantní mocenské struktury, mající podporu nevolených byrokracií.⁸⁴

Řešení této situace by měla nabízet právě deliberativní politika. Klíčovou roli v ní hraje diskurzivní etika. Za zakladatele diskurzivní etiky jsou považováni shodně J. Habermas a K-O. Appel. Diskurzivní etika je způsob komunikace založený na argumentaci. Je pro ni důležité chápání člověka jako rozumné bytosti, která je schopna se racionálně rozhodovat. Zásadní pro diskurzivní etiku je snaha po dosažení konsenzu. Habermas ve spise „Moralbewusstsein und kommunikatives Handeln“ publikoval dva základní principy diskurzivní etiky: *diskurzivní princip* a *princip zobecnění* neboli univerzalizace. V tomto díle Habermas buduje diskurzivní etiku na podobných základech, jako založil Kant svoji etiku, a to na principu zobecnování morálních norem.⁸⁵ U principu zobecnování podle Habermase nestačí to, aby se tyto normy staly nutností, protože v takovém případě by totiž bylo možné vydávat i nemorální příkazy. Jde mu především o to, že tyto normy by neměly diskriminovat nikoho, koho se týkají. Proto je nutné dokázat se vcítit i do toho, jak tyto normy vnímají jiní lidé. Pokud mají být normy platné, musí být bez výhrad přijaty všemi, koho se týkají. Přitom je podle Habermase při utváření konsenzu velmi důležitý dialog.

Podle Habermase je v každém základu argumentace, a tím i komunikativního jednání, tento princip zobecnění přítomen. Každý, kdo vstupuje do diskurzu, uznává základní předpoklady komunikace a podléhá tedy principům komunikativního jednání.⁸⁶ V každé argumentaci jsou podle Habermase přítomny tři úrovně.

⁸³ Habermas, J. *Tři normativní modely demokracie*, in Shapiro, I., Habermas, J. *Teorie demokracie dnes*. Praha: Filosofia, 2002, ISBN 80-7007-156-7, s. 79-95.

⁸⁴ www.pehe.cz

⁸⁵ Nohejl, M. Diskurzivní etika jako příspěvek k interpretaci pojmu jednání. *Filosofický časopis*, 2006, č. 1 s. 47-60.

⁸⁶ Habermas, J. *Problémy legitimacy v pozdním kapitalismu*. Praha: Filosofia, 2000, ISBN 80-7007-130-3.

První úroveň je *logická*. Tou rozumí formulaci argumentů, mající podpořit nárok tvrzení na platnost.

Druhá je rovina *procedurální*, což jsou podmínky nezbytné ke konsenzuálnímu nalezení pravdy. Například, že každý účastník diskurzu smí říkat jen to, co si skutečně myslí.

Třetí, *procesní* rovina, má vymezit pravidla ve smyslu ideální řečové situace. Je zde vyloučen jakýkoliv jiný nátlak, než síla lepšího argumentu. Také nesmí být nikomu bráněno v účasti na diskurzu.

V duchu principu zobecnění také každý, kdo vysloví nějaké tvrzení s nárokem na platnost, musí předpokládat možnost jeho zobecnění.

Druhý ze základních principů diskurzivní etiky je *princip diskurzivní*. V něm Habermas říká, že platné mohou být jen ty normy, se kterými souhlasí všichni, kterých se jakožto účastníků diskurzu týkají.⁸⁷

Diskurzivní etiku je tedy možno shrnout jako způsob řešení morálních, ale i praktických otázek formou argumentace. Přitom účastníci diskurzu, kteří svými tvrzeními vznášejí nárok na jejich platnost, předpokládají, že se jim ostatní snaží porozumět a přitom se o totéž snaží ve vztahu k jejich výrokům. Důležitý je přitom všeobecný předpoklad, že výsledek je dán pouze silou lepšího argumentu. S tímto pojetím diskurzivní etiky podle Nohejla⁸⁸ souvisí Habermasova dřívější práce *Strukturální přeměna veřejnosti*. V předmluvě k jejímu pozdějšímu vydání⁸⁹ ukazuje, že diskurzivní argumentace je do určité míry i argumentací veřejnou.

⁸⁷ Nohejl, M. Diskurzivní etika jako příspěvek k interpretaci pojmu jednání. *Filosofický časopis*, 2006, č. 1 s. 47-60.

⁸⁸ Tamtéž.

⁸⁹ Habermas, J. *Strukturální přeměna veřejnosti*. Praha: Filosofia 2000, ISBN 80-7007-134-6.

II. PRAKTICKÁ ČÁST

4 METODY A CÍLE VÝZKUMU

Cílem empirické části mé práce je výzkum mnou vybraných environmentálních hnutí, tedy Hnutí Duha a Děti Země, a zjištění, do jaké míry lze na jejich fungování vztáhnout principy diskurzivní etiky a jaký je jejich potenciál při formování životního stylu členů a sympatizantů.

Tento výzkum byl proveden formou kvalitativního výzkumu. Tím se rozumí metoda, jejímž výstupem jsou data nenumerné povahy, tedy je to nenumerné šetření, jak to pojmenoval M. Disman.⁹⁰ Základní, ovšem ne jedinou metodou takového výzkumu je rozhovor, především pak hloubkový a polostrukturovaný. Pro ten jsem se rozhodl ve svém šetření. Vycházel jsem z předem připravených otázek a témat, o kterých jsem dotazované nechal hovořit. Dále jsem provedl analýzu dokumentů, jako jsou webové stránky hnutí, letáky, tiskové zprávy a odborná literatura, zabývající se těmito hnutími. Výzkum jsem provedl v únoru a březnu 2013 a rozhovory absolvoval s vysoce postavenými představiteli Hnutí Duha a Děti Země. Můj výzkum měl odpovědět na dvě základní otázky.

První otázka zněla, zda lze nalézt v našich environmentálních hnutích, jako nejvýznamnějších zástupcích nových sociálních hnutí, prvky diskurzivní etiky. Zajímala mě jak jejich aplikace uvnitř hnutí, tak i při komunikaci hnutí s veřejností. Vzhledem k podstatně volnější organizaci těchto hnutí, než je tomu u hnutí starých, především díky uspořádání spíše síťovému, než pevně hierarchickému a s přihlédnutím k poměrně vysokému stupni autonomie jednotlivých poboček těchto organizací, se mi jevilo jako reálné najít u nich prvky oné diskurzivní etiky.

Druhá otázka se týkala toho, zda tato hnutí mají nějaký významnější potenciál formovat životní styl svých členů a sympatizantů.

Hnutí Duha a Děti Země jsem si za předmět svého zájmu zvolil proto, že se jedná o zřejmě nejznámější a největší environmentální hnutí u nás. Respondenty jsem se snažil vybírat tak, aby byli schopni fundovaně odpovídat na dotazy ohledně organizační struktury hnutí, komunikace a způsobu rozhodování. Především jsem se zaměřil na konečné rozhodování o problémech a na to, zda je komunikace vedena se snahou o konsenzuální řešení, což je jeden z hlavních předpokladů fungování diskurzivní etiky.

⁹⁰ Disman, M. Jak se vyrábí sociologická znalost. Praha: Karolinum, 2000, ISBN 978-80-246-0139-7.

5 ENVIRONMENTÁLNÍ Hnutí

Vzhledem k tomu, že se můj výzkum týká environmentálních hnutí, rád bych se zastavil u pojmu „environmentalismus.“ Předchůdci těchto hnutí se objevují už v 19. století a zpočátku byli značně ovlivněni romantismem a odmítali vliv moderního průmyslu na tradiční způsoby výroby i na krajinu.⁹¹ Termín sám se začíná používat jako označení pro určitý politický směr počátkem 60. let dvacátého století. Jeho program se zaměřuje především na ochranu životního prostředí. To je podle environmentalistů dnešním konzumním životním stylem, preferujícím spotřebu a podporujícím plýtvání přírodními zdroji, devastováno a je tedy nutná jeho ochrana a zásadní změna přístupu k přírodě.⁹² Hnutí, vycházející z této filosofie, u nás tvoří v současné době nejvýraznější skupinu neparlamentního politického aktivismu.⁹³ Jejich počátky lze datovat do 70. let dvacátého století, kdy vznikají první organizace ochránců přírody jako například v roce 1974 Brontosaurus, který vznikl původně jako jednorozční kampaň, ale díky své popularitě pokračoval dál a funguje dodnes.

Velký rozmach těchto hnutí, zaměřených na ochranu přírody nastal po roce 1989. Už v září 1989 vznikají Děti Země a nedlouho poté Hnutí Duha. Ve své práci se zabývám těmito hnutími, protože patří k nejvýznamnějším a do povědomí občanů asi nejvíce zapsaným. V následující části podám krátký popis obou hnutí.

5.1 Děti Země

Děti Země vznikají na dvou schůzích ve dnech 28. září a 27. října 1989 v Praze. Ve své činnosti se hnutí zaměřuje na několik kampaní. Zabývalo se například problematikou ozonové díry, dopravou, problematickými stavebními projekty a dalšími. Během své existence hnutí vydávalo několik periodik. V letech 1990-1991 to byl občasník COE-bulletin, od ledna 1993 pak pravidelně pro své členy měsíčník Akce Děti Země a v letech 1992-2000 dvoměsíčník Alternativa. Dosud také hnutí vydalo několik brožur, knih a monote-matických publikací k různým kampaním.

⁹¹ Giddens, A. Důsledky modernity. Praha: SLON, 1998, ISBN 80-85850-62-1s.143.

⁹² Potůček, Jan. Krátká úvaha o environmentalismu (online). E-polis.cz, 27. Říjen 2003 (cit. 11. 3. 2013) Dostupné na: <http://www.e-polis.cz/print.php?id=27> ISSN 1801-1438.).

⁹³ Císař, O. Politický aktivismus v České republice. Brno: CDK, 2008, ISBN 978-80-7325-168-0, s. 63.

V současné době hnutí působí prostřednictvím poboček, které se zabývají místní problematikou, a klubů, které jsou zaměřeny tematicky.

Okruh činností Děti Země představují kampaně a projekty, které jsou soustředěny do tří velkých programů: Doprava, Příroda a Věc veřejná.

Organizační struktura Děti Země v sobě zahrnuje výkonný orgán, kterým je Rada Děti Země, složená ze zástupců poboček a klubů a scházející se nejméně čtyřikrát do roka. Celkový počet členů Rady je pět, dvě organizační jednotky zastoupení v Radě nemají. Rada je ze své činnosti odpovědná Výročnímu shromáždění členů Děti Země, které je nejvyšším orgánem hnutí. Na Výročním shromáždění se minimálně každé tři roky volí členové Rady a Užšího kolegia – tj. předsedy a místopředsedů. To řídí činnost hnutí mezi zasedáními Rady a je také voleno na tři roky. Ve struktuře hnutí ještě figuruje Čestná rada, složená z osobností, které Děti Země podporují a jež mají důvěru hnutí.⁹⁴

5.2 Hnutí Duha/Friends of the Earth International

Hnutí Duha vzniklo v Brně na podzim roku 1989. Mezi jejich první akce patřilo vylepování plakátů proti jaderné elektrárně Temelín, dále protesty proti letišti v Brně – Tuřanech či výstavbě panelových domů. Jadernou tematiku hnutí neopustilo ani později, dále přibyla témata jako odpady, doprava a v poslední době na sebe upoutalo pozornost především svými aktivitami zaměřenými proti kácení stromů na Šumavě. Hnutí Duha také provozuje ekoporadnu a během své existence vydávalo a vydává řadu periodik a publikací zaměřených na jednotlivá témata a kampaně.⁹⁵

Od roku 1991 vycházel dvouměsíčník Poslední generace, který od roku 1995 vycházel jako měsíčník a v roce 1998 změnil název na Sedmá generace. Od roku 2005 vychází opět s dvouměsíční periodicitou. V prosinci 1992 začal pro interní potřeby hnutí vycházet zpravodaj Duhové vnitro s periodicitou přibližně 14 dní. Tento zpravodaj vychází dodnes.⁹⁶

⁹⁴ www.detizeme.cz

⁹⁵ www.hnutiduha.cz

⁹⁶ *Binka, B. Zelený extremismus – ideje a mentalita environmentálních hnutí.* Brno: Masarykova univerzita, 2008, ISBN 978-80-210-4791-4.

V roce 1993 proběhly pokusy o sloučení s Děťmi Země, které však končí nezdarem především z organizačních důvodů. Děti Země namítají, že Hnutí Duha je na rozdíl od jejich demokratické struktury příliš hierarchicky uspořádáno a také že je příliš radikální.⁹⁷ V téže roce je Hnutí Duha přijato do mezinárodní organizace Přátelé Země (Friends of the Earth International).

Z hlediska organizačního je nejvyšším správním orgánem hnutí Rada Hnutí Duha, která se od roku 1993 schází nejméně třikrát ročně.

⁹⁷ *Binka, B. Zelený extremismus – ideje a mentalita environmentálních hnutí. Brno: Masarykova univerzita, 2008, ISBN 978-80-210-4791-4.*

6 PŘÍPADOVÁ STUDIE ORGANIZACÍ

Jedním z cílů mého výzkumu bylo zjistit, zda a pokud ano, tak do jaké míry mnou vybraná sociální hnutí naplňují principy diskurzivní etiky. Jeden z určujících faktorů je způsob komunikace a rozhodování uvnitř hnutí. S touto problematikou souvisí nebo ji výrazně ovlivňuje vnitřní struktura hnutí, jeho členění, styl rozhodování, otázka zda hnutí má spíše síťové horizontální uspořádání, či je spíše hierarchické, vertikální. Zajímala mne míra demokracie uvnitř hnutí, jakou měrou na rozhodování participují řadoví členové, či příznivci hnutí. Tato fakta jsem se snažil zjistit jednak pomocí polostrukturovaných rozhovorů se členy hnutí, jednak analýzou dokumentů, v tomto případě webových stránek obou hnutí a dostupné literatury.

Co se týče organizační struktury Děti Země, tak z dostupných dokumentů vyplývá již výše popsaná struktura organizace, tedy nejvyšším orgánem je Výroční shromáždění členů Děti Země, které se schází jednou za rok. V mezidobí rozhoduje Rada Děti Země, složená z předsedy a místopředsedy, kteří tvoří Užší kolegium, a členů Rady, což jsou zástupci organizačních jednotek. Užší kolegium řídí činnost hnutí mezi zasedáními Rady.

V průběhu rozhovoru mi člen Děti Země ještě k organizaci hnutí sdělil, že:

Každá pobočka nebo klub má výbor, který musí mít nejmiň dva členy, ale může jich být víc, třeba čtyři nebo pět. Organizační jednotky jsou samostatné, můžou rozhodovat o svých věcech samy a centrála do nich nevstupuje. Takže organizační struktura je velmi volná, otevřená, důraz je kladen na lokální záležitosti, aby lidé rozhodovali samostatně.

Míra demokracie uvnitř hnutí je do značné míry závislá na tom, jak řeší názorové konflikty.

Děti Země jsou postaveny na dobrovolnosti a neformální komunikaci, většinou je snaha rozhodovat konsenzem, jen v případě neshody v názorech rozhoduje většina a na Radě také většina. Pak jsou takové drobné věci navenek, např. jestli mají Děti Země podpořit nějakou petici, tak to řeší předseda s místopředsedou – Užší kolegium. Základní věci se řeší e-mailem v rámci Rady. Ta se schází jednou za dva měsíce. Snaha je řešit věci konsenzem nebo většinově, nikdo nemá poslední slovo.

Zajímal jsem se také o to, do jaké míry vedení bere v úvahu názory a podněty od řadových členů či příznivců hnutí.

Většinou se to dohaduje na úrovni organizačních jednotek – svolají jednání výboru, pozvou funkcionáře – členy výboru, to můžou být dva, tři, čtyři lidi a pak většinou pozvou ty dobrovolníky, kteří třeba nejsou členy Děti Země, ale chtějí třeba pomoci, takže to většinou probíhá v rámci konsenzu, tak, že kdo přijde, může rozhodovat. Pokud je situace vyjată, třeba půl na půl, tak musí rozhodovat členové Děti Země, včetně funkcionářů. Takže členové a funkcionáři se rozhodnou, zda chtějí nějakou činnost dělat, nebo ne, a dobrovolníci se podle svého zájmu buď připojí, nebo ne. Pokud se jedná o celostátní věci, tak ty řeší Rada na základě podkladů té organizační jednotky, která musí na Radě přednést nějaký plán, finanční, věcný, pro a proti, kdo je spojenec, kdo kritik, tedy takový strategický plán, a potom členové Rady rozhodují, zda to má celostátní podporu, jestli do toho Děti Země půjdou jako celek. Takže se to rozhoduje odspoda až nahoru, málokdy mám pocit, že bychom já nebo místopředseda rozhodli, že Děti Země půjdou do nějaké kampaně, a pak se to snažili prosadit směrem dolů. Jiná situace je, když Děti Země mají podpořit nějakou petici, nebo jiné sdružení v nějaké jiné kauze, tak to potom formálně rozhodujeme já a místopředseda. Pokud jde o nějaké závažné téma, které jsme nikdy nedělali, tak se mailem poradíme se členy Rady a pak podpoříme nějaký podpis pod nějaký dopis nebo petici, jiné sdružení nebo skupinu sdružení.

Na dotaz, jakým způsobem probíhá rozhodování v Radě, mi bylo odpovězeno:

Drobnosti se řeší mailem, takže já nebo místopředseda napíšeme, co je za problém, že se na nás někdo obrací s nějakou žádostí o podporu celostátní kampaně – nějaké jiné sdružení nebo koalice, např. kvůli břidlicovému plynu, a já napíšu, co je obsahem a ať pošlou lidi nějaké názory, jestli potřebují nějaké informace a jestli to mají Děti Země podpořit. Tak probíhá třeba třídní diskuse na mailu, pak dáme konec, hlasuje se a když je to výrazná většina, tak se s tím souhlasí, když je to půl na půl, tak se třeba ještě diskutuje a případně se třeba od toho odstoupí.

Vedl jsem rozhovor také se zástupcem Hnutí Duha. Základní otázky byly totožné s těmi, které jsem pokládal členu Děti Země. První dotaz se tedy týkal organizační struktury. Z odpovědi plynula jistá odlišnost v přístupu k řízení a k organizaci:

Struktura hnutí je hierarchická, v čele stojí organizační ředitel a programový ředitel. Organizační ředitel se zabývá spíše personální a organizační agendou a programový zastupuje hnutí navenek, zabývá se programovou a politickou prací. Hnutí je dále členěno na

programové sekce a sekce podpůrné, to znamená ekonomika, veřejná komunikace, individuální fundraising a další.

Od roku 2003 se volí Rada, která má devět členů. Je volena na dva roky a jsou v ní tři zástupci Centra, čtyři zástupci místních skupin, dvě nezávislé, Radou vybírané osobnosti. Rada jmenuje ředitele Centra a schvaluje jeho rozpočet. Centrum zajišťuje vedení a koordinaci celostátních aktivit, usnadňuje komunikaci mezi místními skupinami a vytváří pro ně přiměřené zázemí. Má celostátní působnost, sídlí v Brně a kancelář má i v Praze.⁹⁸

Na otázku, jak postupují v případě názorových konfliktů, zástupce hnutí říká:

Snažíme se problém vydiskutovat. Nevzpomínám si, že bychom kdy přistupovali čistě k metodě hlasování, většinou dospíváme k nějakému konsenzu.

Další dotaz si kladl za cíl objasnit mechanismy rozhodování a projednávání určitých pro hnutí důležitých témat, např. ohledně dalšího směřování aktivit.

Máme tři hlavní programy – energetiku, lesy a odpady. V rámci těchto programů probíhá jednou za tři roky strategické plánování, na kterém vybíráme konkrétní téma, na které se zaměříme, a jednou ročně probíhá revize tohoto strategického plánu, kde reflektujeme změny jak ve společnosti, tak i uvnitř organizace a je tady určitá možnost nějaké úpravy cesty, kterou budeme směřovat k naplnění strategických cílů. Všechna tato rozhodnutí vznikají participativně v rámci jednotlivých týmů. Samozřejmě musí být nějak posílena role těch, kdo za ta rozhodnutí odpovídají – např. programový ředitel zodpovídá za výstupy na venek, ale v principu ta rozhodnutí vznikají participativní metodou, takže se na něm podílejí všichni členové jednotlivých týmů.

Zde bych dodal, že participativní styl řízení znamená, že podřízení se mohou zapojit do řízení, nadřízený po nich žádá a také od nich dostává návrhy a názory na chod organizace a s těmi potom dále pracuje. Základem participativního řízení je vzájemný respekt, důvěra, otevřenost a snaha docházet ke konsenzu.

Z výše uvedeného se mi jeví, že obě hnutí vykazují vysokou míru demokracie. Členové, ale i dobrovolníci z řad nečlenů – to v případě Děti Země – se mohou zapojit do roz-

⁹⁸ Binka, B. Zelený extremismus – ideje a mentalita environmentálních hnutí. Brno: Masarykova univerzita, 2008, ISBN 978-80-210-4791-4.

hodování v organizacích. U Děti Země se organizace zdá více neformální a centrum činnost poboček víceméně jen monitoruje a zasahuje pouze v případě nějakých problémů. Hnutí Duha je poněkud více profesionalizováno, což se projevuje i na počtu zaměstnanců a vztahy jsou formálnější.

Obě hnutí tedy podle mého názoru vykazují jisté znaky charakteristické pro diskurzivní etiku, především snahu docházet ke konsenzu, nicméně u Děti Země je stále přítomno hlasování jako určitá forma eliminace protichůdného názoru, nicméně Habermas v předmluvě k pozdějšímu vydání *Strukturální přeměny veřejnosti* píše, že: „většinové pravidlo ... umožňuje sloučit diskurzivní vytváření vůle ... s nátlakem k časově vymezenému vytváření vůle.“⁹⁹ Také si takové většinové rozhodování musí zachovat svůj vztah k argumentační praxi. S tím podle Habermase souvisí i určitá opatření institucionální povahy, jako například požadavek zdůvodnění či opakované projednávání návrhů. K většinovému rozhodnutí tedy může dojít jen tehdy, je-li jeho obsah racionálně motivovaný a je-li výsledek diskuse o řešení problému zpochybnitelný.

Druhou oblastí mého zájmu bylo, jakým způsobem probíhá interakce hnutí s okolním světem. Jak probíhá dialog veřejnosti a hnutí, zda hnutí přijímá podněty ze svého okolí, do jaké míry hledá shodu v tématech, kterými se zabývá. Také jsem se zajímal, jak hnutí své myšlenky prezentuje a jestli se snaží nějak formovat veřejné mínění ve svůj prospěch.

První dotaz směřoval k veřejnému mínění, jak jej vnímají Děti Země? Ovlivňuje jejich činnost?

Veřejnost se obrací buď s jednorázovými dotazy, což se řeší v rámci ekoporaden a každá pobočka má člověka, který je schopen nějak odpovědět. Pokud je nějaký zájem z veřejnosti nebo z jiného místního sdružení o nějakou činnost, tak se většinou obrací na jednotku, která podobnou činnost dělá. To znamená, na mě se lidé obrací hlavně ve věci dopravy a já jsem schopen jim odpovědět buď formou poradenství, spolupráce, nebo tu kampaň převezmou Děti Země a oni nám pomáhají. Podněty zvenku se řeší podle toho, jak ten podnět je náročný a jak jsou Děti Země schopny ho finančně a lidsky zvládnout. Může také dojít ke spolupráci s jinými organizacemi, tvoří se různé koalice s místními sdružení-

⁹⁹ Habermas, J. *Strukturální přeměna veřejnosti*. Praha: Filosofia 2000, ISBN 80-7007-134-6, s. 41.

mi. Tedy je několik forem: forma poradenství, spolupráce nebo aktivní pomoc či převzetí aktivity.

Hnutí Duha vnímá podněty ze strany veřejnosti takto:

Dost podnětů dostáváme od našich příznivců nebo dárců, kteří jsou s námi nějakým způsobem spojeni. Tyto návrhy vyhodnocujeme, ale není to tak, že někdo napíše, měli byste dělat něco jiného a my to hned začneme dělat.

Pokud má probíhat nějaká efektivní komunikace vedoucí v ideálním případě ke konsenzu, je potřeba znát mínění druhé strany. Zajímalo mne tedy, jak si v obou hnutích toto veřejné mínění zjišťují. V Dětech Země této problematice nijak zásadní význam nepřisuzují.

Spíše ne, protože nejsme žádná výzkumná organizace. Například u přesunu nádraží v Brně si myslíme, že je to nesmysl, máme na to nějaké předběžné argumenty, máme nějaké lidi dopraváky, architekty, územní plánovače, kteří říkají, že je to podivná stavba, takže bez ohledu na veřejné mínění jdeme do toho, protože nám jde o to, aby se třeba nejezdilo autem po městě a aby se podporovala železniční doprava, takže do té kauzy člověk musí jít bez ohledu na veřejné mínění, protože to se buď zhorší nebo zlepší, ale s tím se musí počítat v rámci veřejné aktivity, protože když je někdo veřejně aktivní, tak musí počítat s tím, že budou nějaké protinázory. Pokud ale nějaké výzkumy jsou, tak s nimi pracujeme. Sami sice žádné neděláme, ale občas nějaká profesionální firma nebo studenti v rámci výzkumu tyto průzkumy dělají a pak s nimi pracujeme.

Hnutí Duha je v tomto ohledu aktivnější, zřejmě i proto, že disponuje většími finančními prostředky.

Příležitostně si výzkumy veřejného mínění zadáváme, i když to není často. Pokud ale potřebujeme zmapovat nějaké téma, tak už jsme si ho několikrát zadali.

Ptal jsem se i na to, jestli se hnutí snaží nějak ovlivňovat veřejné mínění. Jak propagují svůj pohled na svět, zda se snaží o nějaký konsenzus. Zástupce Děti Země mi k problému ohledu na veřejné mínění řekl:

Ano, snažíme se působit především vydáváním tiskových zpráv a psaním vlastních článků, zejména na serveru Denikreferendum.cz a Ekolist.cz. V řadě případů reagujeme na tvrzení či názory, které se objevují v tisku. Samozřejmě se nevyhýbáme ani poskytování rozhovorů a účasti na jednáních či besedách s veřejností.

Z toho plyne, že pokud uvnitř hnutí panuje přesvědčení o správnosti jejich postoje, jsou ochotni jít do akce bez ohledu na mínění obyvatelstva. To není příliš konsenzuální jednání a také to odporuje pravidlům diskurzivní etiky.

Mediální prezentaci svých názorů, a tím pádem snahu vysvětlovat své počínání veřejnosti hodnotí takto:

Nijak systematicky se v médiích neprezentujeme. Máme tiskové zprávy na webu, posíláme články do médií. Každý člen má kolem sebe okruh lidí, se kterými řeší problémy, takže se to šíří maily i ústně, ale nejlíp facebookem nebo tiskovými zprávami. Tiskové konference skoro nepoužíváme, jen kvůli Ropákovi, ani inzerci nebo tištěné věci, v omezené míře bannery. Na nějakou větší propagaci nemáme kapacity ani lidské ani finanční. Také oslovujeme naše známé novináře.

Od představitele Hnutí Duha jsem se dozvěděl, že:

Hnutí pořádá veřejné akce v rámci témat, kterým se věnujeme, demonstrace, vydáváme tiskové zprávy, komunikujeme s médii a s novináři, smyslem je komunikovat tu informaci, ten náš pohled na tu věc směrem k širší veřejnosti. Metody, které volíme, jsou takový mix-sociální sítě, klasická reklama, spolupracujeme s médii, prosazujeme témata prostřednictvím tiskových zpráv, případně profilové články o jednotlivých tématech. Vyhýbáme se billboardům.

Z odpovědí, které jsem obdržel na svoje otázky, a také ze studia článků, především zpráv ze zpravodajských serverů, docházím k názoru, že obě hnutí se snaží v rámci svých možností komunikovat s veřejností ať už tiskovými zprávami, různými články či veřejnými akcemi. Zde bych zmínil například anketu Děti Země Ropák roku, ve které se každoročně uděluje cena za anti ekologický čin roku. Ani jedno hnutí se však nerozpakuje jít, pokud to považují za důležité, i proti veřejnému mínění. Tak tomu bylo u Děti Země, jak bylo řečeno výše, v případě referenda o přesunu brněnského Hlavního nádraží. Poněkud vyhrconější je konflikt aktivistů s policií a místním obyvatelstvem na Šumavě v průběhu blokády kácení stromů zasažených kůrovcovou kalamitou. Tam docházelo k ostrým střetům akti-

vistů a jejich odpůrců. Dle zdrojů, které mám k dispozici, také veřejné mínění bylo spíše proti aktivitám ochránců přírody.¹⁰⁰

Tyto skutečnosti ukazují, že uvedená hnutí se sice snaží o konsenzus, nicméně v případě potřeby se stávají nositeli určitého konfliktního potenciálu, který se nikterak neshoduje s pravidly diskurzivní etiky. Ochota k takovým razantním akcím však u těchto hnutí klesá, jak se dá soudit z vyjádření Jakuba Patočky, bývalého předsedy a jednoho ze zakladatelů Hnutí Duha. Ten pro časopis *Sedmá generace* v prosinci 2009 řekl, že ekologické organizace velmi zbyrokratizovaly a spíše se snaží zabezpečit pracovní místa pro aparát svých center a snaží se chovat tak, aby získaly granty. Příliš se podle něj tady ohlíží na mínění nadací a státních orgánů, které jim dávají peníze. Lidé, kteří přicházejí do hnutí v současnosti, jsou podle něj stejní nadšenci jako dříve, ale velmi rychle se stanou součástí stereotypů těchto organizací, které tlumí jejich potenciál.¹⁰¹ Je-li tomu skutečně tak, že tato hnutí ztrácejí svou radikalitu, znamená to také, že se stávají přístupnější dialogu, zvyšuje se možnost nalézání konsenzu, a tím by se také naskýtal větší šance pro využívání pravidel diskurzivní etiky.

6.1 Otázka sociálně pedagogická

Třetím tématem, kterému jsem věnoval pozornost ve svém výzkumu, byla otázka, jak aktivity v hnutí ovlivňují životní styl a trávení volného času členů a dobrovolníků, v hnutích se angažujících. Tato problematika mne zajímá z hlediska sociální pedagogiky, která, v případě že by bylo možno vysledovat pozitivní vliv aktivit v environmentálních hnutích na snížení výskytu či intenzity sociálněpatologických jevů, by mohla s tímto faktem dále pracovat.

Nejprve je potřeba si vymezit oblast působnosti sociální pedagogiky. Vzhledem k nepřilíživé tradici sociální pedagogiky u nás není asi překvapením, že po roce 1989, kdy došlo k jejímu velkému rozmachu, vznikla různá pojetí a koncepce, která se často dosti výrazně liší. Tato odlišnost koncepcí souvisela s výkladem pojmu sociální. Někteří autoři chápali pojem sociální jako potřebu pomoci těm, kteří se ocitli v nějaké složité situaci, jiní pojem sociální viděli ve vztahu k celé společnosti. K. Galla uvádí, že sociální pedagogika

¹⁰⁰ <http://zpravy.e15.cz/domaci/udalosti/prekvapeni-cesi-maji-jasno-na-sumave-se-ma-kacet-687459>

¹⁰¹ <http://www.sedmagenerace.cz/text/detail/uminene-se-vydavame-po-nespravne-ceste>

se může zaměřovat jednak na objekt výchovy, na formy, metody či podmínky výchovy, na cíle výchovy anebo na sociální pomoc.¹⁰² Sociální pedagogiku jako profesi pomáhajícího charakteru pojímá I. Emmerová, podle které je třeba klást důraz na spojení sociální pomoci s výchovnou péčí a na pomoc k svépomoci. Předmětem zájmu sociální pedagogiky tak je výchovná péče a pomoc dětem, mládeži ale i dospělým.¹⁰³ Z. Bakošová chápe sociální pedagogiku jako životní pomoc. Jejím cílem je přeměna lidí i společnosti prostřednictvím výchovy. Pomoc je proces výchovné péče, směřující k integraci a stabilizaci společnosti. Sociální pedagogika má podle ní široké uplatnění nejen v prevenci sociálněpatologických jevů, ale i ve školním prostředí nebo v oblasti volného času.¹⁰⁴ Bakošová popisuje čtyři různé přístupy k pojetí sociální pedagogiky. Jsou to:

- sociální pedagogika jako pedagogika prostředí,
- pedagogika zkoumající formování člověka,
- pedagogika, která chápe výchovu jako pomoc všem věkovým kategoriím,
- pedagogika, která se zabývá odchylkami sociálního chování.¹⁰⁵

Obecně se dá říci, že je možno rozlišovat pojetí širší a užší, podle toho, zda se omezují jen na skupiny, které jsou už přímo ohroženy narušenou socializací, nebo se zaměřují také na ovlivňování volného času dětí a mládeže. Vývoj pojetí se posunul v tom, že se sociální pedagogika nezabývá jen určitými částmi populace, ale v podstatě populací celou, a to jak ve škole, tak mimo ni. Tak ji pojímá například německý autor J. Schilling, který pojímá sociální pedagogiku jako pomoc lidem všech věkových kategorií a jedincům, kteří se dostali do nejrůznějších životních situací.¹⁰⁶

Podle O. Baláže sociální pedagogika „řeší vztahy jedince a společnosti, podílí se na vymezování cílů výchovy, zkoumá výchovné aspekty socializačních procesů a přispívá

¹⁰² Klapilová, S. Kapitoly ze sociální pedagogiky. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého, 1996, ISBN 80-7067-669-8.

¹⁰³ Emmerová, I. Sociálna pedagogika jako pomáhajúca profesia a možnosti uplatnenia sociálnych pedagógov v Slovenskej republike, in Sociální pedagogika v teorii a praxi-sborník příspěvků z odborného semináře, Brno:IMS, 2008, ISBN 978-80-87182-01-7.

¹⁰⁴ Tamtéž.

¹⁰⁵ Bakošová, Z. (1994) in Kraus, B., Poláčková, V. et al. Člověk-prostředí-výchova, k otázkám sociální pedagogiky. Brno: Paido, 2001, ISBN 80-7315-004-2, s. 11.

¹⁰⁶ Procházka, M. Sociální pedagogika, Praha: GRada, 2012, ISBN 978-80-247-3470-5.

k utváření a rozvoji osobnosti ve výchovně-vzdělávacím procesu v rodině, ve škole a ve volném čase.¹⁰⁷

Osobně bych se ztotožnil s pojetím B. Krause a V. Poláčkové, podle kterých se sociální pedagogika zaměřuje „nejen na problémy patologického charakteru, marginálních skupin, částí populace ohrožených ve svém rozvoji a potencionálně deviantně jednajících, ale především na celou populaci ve smyslu vytváření souladu mezi potřebami jedince a společnosti, na utváření optimálního způsobu života v dané společnosti.“¹⁰⁸

V tomto širokém pojetí sociální pedagogiky má své nezastupitelné místo prevence jako nástroj předcházení nežádoucím jevům. Prevence v sociální pedagogice vychází z teoretické analýzy oblastí rozvoje osobnosti, kde je nejdůležitějším prvkem působení na jedince prostředí, ve kterém se pohybuje. Tato analýza se tedy soustředí především na rodinu, vrstevnické skupiny, společenské organizace, nejrůznější hnutí a podobně. Na základě analýzy těchto prostředí se pak navrhuje zásahy, které by měly vést k odstranění ohrožujících prvků. Tyto zásahy by se měly zaměřit nejen na tvorbu životního stylu zdravé části populace (primární prevence), ale také vyhledávat jedince s potenciálně sociálně patologickým jednáním a působit na ně. To je potom sekundární prevence.¹⁰⁹

Do oblasti prevence lze tedy zařadit výchovu, jako záměrné a cílevědomé působení na jedince s cílem dosáhnout u něj určité změny k lepšímu. Z perspektivy této práce se jedná především o výchovu funkcionální, tedy nepřímou, kdy dochází k formování jedince vlivem prostředí. Specifickým typem výchovného působení, souvisejícím se zaměřením mé práce, je pak environmentální výchova. Ta se snaží ovlivňovat způsob, jakým člověk chápe, interpretuje a hodnotí svět. Snaží se vychovávat k úctě k přírodě a ke zdravému a zodpovědnému životnímu stylu.¹¹⁰ Jak je vidět, sociální pedagogika zahrnuje široké spektrum problémů a situací, od snahy o zlepšení životního stylu jinak zdravé populace, přes

¹⁰⁷ Baláž, O. in Klapilová, S. Kapitoly ze sociální pedagogiky. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého, 1996, ISBN 80-7067-669-8, s. 14.

¹⁰⁸ Bakošová, Z. (1994) in Kraus, B., Poláčková, V. et al. Člověk-prostředí-výchova, k otázkám sociální pedagogiky. Brno: Paido, 2001, ISBN 80-7315-004-2, s. 12.

¹⁰⁹ Kraus, B. Základy sociální pedagogiky. Praha: Portál, 2008, ISBN 978-80-7367-383-3.

¹¹⁰ Činčera, J. Environmentální výchova: od cílů k prostředkům. Brno: Paido, 2007, ISBN 978-80-7315-147-8.

práci s lidmi ohroženými či už zasaženými patologickými jevy až po jedince, kteří už svoje problémy překonali a zbývá je nasměrovat na tu správnou cestu dalším životem.

Z tohoto širokého pojetí sociální pedagogiky, kdy předmětem jejího zájmu je v podstatě celá společnost, ať už problémy přímo zasažená, či nikoliv, jsem vycházel při svém posuzování environmentálních hnutí a jejich možného využití při tvorbě a ovlivňování životního stylu člověka a jejich možného využití v sociálně pedagogické praxi.

Ptal jsem se tedy zástupců obou výše zmiňovaných hnutí, jestli činnost v těchto hnutích nějak ovlivňuje životní styl a trávení volného času jejich členů. U Děti Země je situace následující:

Většinou jsou to dobrovolníci, kteří věnují Dětem Země pár hodin v týdnu a víkendy. Zájem a život se většinou prolíná s aktivitami pro Děti Země, dá se říct „jak pracuji, tak žiji“. Zajímají se o přírodu a přitom pomáhají Dětem Země. Pokud jsou nějaké akce, tak se jich často účastní i s dětmi.

Zdá se tedy, že aktivity u Děti Země vyhledávají lidé, kteří už žijí určitým životním stylem a kterým jsou blízká témata, jimiž se toto hnutí zabývá.

U Hnutí Duha mi řekli na dotaz, zda k nim přichází lidé už s určitým vyhraněným životním stylem, nebo na ně v tomto směru působí hnutí, že:

Myslím, že obojí. Část lidí sem přichází proto, že už mají nějaké názory a je jim blízké Hnutí Duha, ale bývá to i naopak, někdy se v konkurzu přihlásí člověk, který v podstatě neví nic o práci Hnutí Duha a tím, jak zapadne do toho týmu, tak ho ta práce postupně začne nějakým způsobem ovlivňovat. Hnutí je takový mix zaměstnanců na plný úvazek, dobrovolníků a stážistů. Lidé asi přirozeně ovlivňují ta témata, kterým se věnují, takže se jim to promítá i do osobního života. Předpokládám, že asi ve větší míře, než je běžné ve společnosti, například třídí odpad, asi je zde větší procento vegetariánů...

Vidím zde určitý rozdíl, který může dle mého soudu souviset s profesionálnějším charakterem Hnutí Duha oproti Dětem Země, které je více založeno na dobrovolnících. To vyplývá i z počtu zaměstnanců, kdy Děti Země mají jednoho stálého zaměstnance a Hnutí Duha kolem čtyřiceti. S životním stylem a vyznáváním určitých hodnot souvisí sociální skladba sympatizantů hnutí. U Děti Země si žádnou evidenci těchto údajů nevedou:

Bohužel sbíráme jen údaje o datu narození a bydlišti. Máme tedy informace, že většinou (cca 2/3) jde o osoby do 35 let, s bydlištěm rovnoměrně po celé republice.

U Hnutí Duha se touto problematikou zabývali:

Nedávno jsme si dělali dotazníkové šetření mezi přispěvateli, bohužel ho ještě nemáme vyhodnocené, ale co víme, tak se jedná většinou o mladší lidi s vyšším vzděláním a z měst, hodně důležitá skupina jsou maminky s malými dětmi.

Tyto odpovědi bych hodnotil tak, že převážná většina sympatizantů a členů hnutí či dobrovolníků už vyznává určité hodnoty a životní styl, který je v souladu s činností hnutí a s ideály, které prosazuje. S vyznáváním určitého stylu souvisí i otázka, co si členové a sympatizanti od aktivit v rámci hnutí slibují. Jaká jsou jejich očekávání? Podle výzkumu, který proběhl s účastníky blokády kácení kůrovcem zasažených stromů na Šumavě, zřejmě nebylo nejdůležitější zachránit lesy. Podle H. Librové bylo pro tyto lidi charakteristické uvažování, že: „žijeme v demokratickém právním státě, leč naprostá ignorance práva a absurdita situace mne donutily vyjádřit nesouhlas.“¹¹¹ Výše zmíněná studie se zabývala fenoménem zklamání, které však i přes neúspěch akce, tedy nezabránění dalšímu kácení, nenastalo. Motivace účastníků blokády totiž byla z velké části vedena etickými motivy, velký důraz kladli na osobní formativní stránku blokády. Mnozí také brali těžké podmínky během blokády jako formu sebepoznání.¹¹² K absolvovaným rozhovorům bych ještě dodal, že mým záměrem bylo získat poněkud větší okruh respondentů, nicméně především z důvodu časového zaneprázdnění členů, jsem byl nucen se spokojit pouze s tím, co zde prezentují.

¹¹¹ Librová, H. Přijeli by znovu. Respekt, 12, 2013, s. 63-66.

¹¹² Tamtéž.

ZÁVĚR

Na závěr bych se pokusil shrnout odpovědi na otázky, které jsem si položil. Tedy do jaké míry naplňují mnou zkoumaná hnutí principy diskurzivní etiky a zda je možné jich využít z hlediska sociální pedagogiky k formování životního stylu a prevence nežádoucích jevů.

Obě sledovaná hnutí vykazují rysy aplikace diskurzivní etiky na své vnitřní fungování, kde převažuje snaha řešit problémy v rámci diskuse a nesnažit se prosazovat svá stanoviska z pozice síly. Výhrady by bylo možno mít vůči používání hlasování, nicméně i to je podle J. Habermase za určitých podmínek možné. I v těchto hnutích, kde se setkávají lidé s podobným viděním světa a pocházející z podobných sociálních skupin, však může docházet k nepřekonatelným konfliktům. V Hnutí Duha takový konflikt, vyvolaný jeho údajnou tehdejší nedemokratičností skončil odchodem části členů, kteří si založili vlastní organizaci Nesehnutí. Od Děti Země se z organizačních důvodů odštěpila skupina, která si také založila hnutí lépe odpovídající jejich představám, a tak vznikla organizace Arnika.

Jiná situace je ve vystupování obou hnutí navenek. Zde se již podle mého názoru nedá o aplikaci diskurzivní etiky hovořit, zejména proto, že ani jedno z hnutí se nerozpakuje využívat nátlakové prostředky, ať už se jedná o soudní spory či akce například typu blokád. Za určitých okolností, jestliže jsou přesvědčeni o správnosti svého názoru, prosazují svůj pohled na problém i proti většinovému mínění společnosti. Zde bych viděl jednu z překážek, hovořící proti využívání diskurzivní etiky v tom, že pro její úspěšnou aplikaci je nutné, aby panovala shoda ohledně užitých metod diskurzu mezi všemi účastníky. Pokud bude tato pravidla dodržovat jen jedna strana, dosti výrazně se tím znevýhodňuje ve snaze dosáhnout přijatelného výsledku.

Problematiku využívání diskurzivní etiky u Děti Země a Hnutí Duha bych tedy shrnul tak, že její pravidla jsou do značné míry aplikována na vnitřní komunikaci, ale zřejmě se o něčem takovém nedá hovořit o komunikaci s veřejností. Domnívám se, že konsenzuální rozhodování je v těchto organizacích možné i proto, že členská základna je poměrně úzká¹¹³ a jak píše Touraine, vědomá si vlastní identity, což jí umožňuje definovat si protiv-

¹¹³ *Císař, O., Navrátil, J., Vrábliková, K.* Staří, noví, radikální: politický aktivismus v České republice očima teorie sociálních hnutí. Sociologický časopis 49 (1) 137 – 167.

níka a proti němu se semknout. Toto omezené množství členů poněkud připomíná Habermasovu občanskou veřejnost, kde se také setkávali lidé z nevelkého okruhu účastníků diskusí, kteří pocházeli z podobného prostředí. Tyto lidi také spojovaly zájmy a společná témata, jako je tomu dnes u environmentálních hnutí. Diskuse probíhající v obou těchto skupinách je založena na argumentaci a přijímání a zvažování názorů ostatních diskutujících. Vidím zde tedy skutečně jistou paralelu mezi starou občanskou veřejností a environmentálním hnutím současnosti.

Dále jsem řešil otázku využití těchto hnutí z hlediska formování životního stylu jedince, s ohledem na využití v sociálně pedagogické praxi. Tato hnutí vyhledávají především lidé, kteří mají určitým způsobem zformovaný pohled na svět a vyznávají hodnoty a životní styl blízký těmto hnutím. Značná část lidí angažujících se v těchto hnutích by pravděpodobně tyto hodnoty vyznávala i bez svých aktivit v Hnutí Duha či Dětech Země. Domnívám se, že by hnutí mohla sehrát určitou roli při snaze o navedení ke smysluplnému trávení volného času, ale obtížně si dovedu představit, že by bylo možné jich využít při práci s jedinci už zasaženými nějakými patologickými jevy. Jako užitečné se mi jeví zamyslet se nad tím, zda by nebylo možno využít tato hnutí jako součást procesu sociální inkluze. Pojem inkluze se dá vyložit jako proces, který zabezpečuje, že všichni lidé, kteří jsou vystaveni riziku chudoby a sociálnímu vyloučení budou mít přístup ke zdrojům a příležitostem potřebným k účasti na životě společnosti a bude jim dostupná životní úroveň, považovaná v místě jejich života za dostatečnou. Důležitá je občanská rovina inkluze, která zahrnuje aktivní občanskou participaci na dění ve společnosti.¹¹⁴ Anglický sociolog A. Giddens označuje pojem inkluze ve svém nejširším významu za „občanství, občanská práva a povinnosti, kterými by měli disponovat všichni členové společnosti nejen formálně, ale i fakticky“.¹¹⁵ To má podle něj dvě dimenze. Zaprvé je většina sociálních, politických i občanských práv vázána na občanství příslušného státu a zadruhé je toto pojetí inkluze založeno na aktivním občanství. A zde právě vidím praktické využití závěrů této práce. Ve využití principů diskurzivní etiky, které jsem ve zkoumaných hnutích identifikoval,

¹¹⁴ Mareš, P. Sociální exkluze a inkluze. In Syrovátka, T. (ed.) Sociální exkluze a sociální inkluze menšin a marginalizovaných skupin. Brno: Masarykova univerzita, 2004, ISBN 80-210-3455-6, s. 15-29.

¹¹⁵ Giddens, A. (2001:89), in Mareš, P. Sociální exkluze a inkluze. In Syrovátka, T. (ed.) Sociální exkluze a sociální inkluze menšin a marginalizovaných skupin. Brno: Masarykova univerzita, 2004, ISBN 80-210-3455-6, s. 15-29.

k výchově k aktivnímu občanství a zájmu o věci veřejné. Vnitřní diskuse v těchto organizacích by mohla posloužit k naučení se úctě k cizím názorům a pravidlům diskuse. Otázkou však zůstává, zda by příchod jedinců se zřejmě poněkud odlišnou životní zkušeností a dosavadním životním stylem, než je obvyklé u členů těchto organizací, nenarušil právě ony diskurzivní principy a neztížil hledání konsenzu, tedy principu, na kterém zmiňované organizace fungují.

Tato práce by tak mohla posloužit jednak jako základ k dalšímu zkoumání komunikačních metod nových sociálních hnutí a jejich interakce s veřejností a pak také jako východisko pro zkoumání jejich vlivu na jedince. Z pohledu sociální pedagogiky se domnívám, že výsledky této práce by bylo možno aplikovat při řešení problematiky výše zmiňované sociální inkluze, kdy by sociální pedagogové nenásilnou formou směřovali své klienty k aktivitám v organizacích tohoto typu.

SEZNAM POUŽITÉ LITERATURY

- Bakošová, Z.* Sociální pedagogika jako životná pomoc. Bratislava: FFUK, 2005, ISBN 978-80-969944-0-3.
- Barša, P., Císař, O.* Levice v postrevoluční době. Brno: CDK, 2004, ISBN 80-7325-033-0.
- Binka, B.* Zelený extremismus – ideje a mentalita environmentálních hnutí. Brno: Masarykova univerzita, 2008, ISBN 978-80-210-4791-4.
- Císař, O.* Politický aktivismus v České republice. Brno: CDK, 2008, ISBN 978-80-7325-168-0.
- Císař, O., Navrátil, J., Vrábliková, K.* Staří, noví, radikální: politický aktivismus v České republice očima teorie sociálních hnutí. Sociologický časopis 49 (1) 137 – 167.
- Činčera, J.* Environmentální výchova: od cílů k prostředkům. Brno: Paido, 2007, ISBN 978-80-7315-147-8.
- Disman, M.* Jak se vyrábí sociologická znalost. Praha: Karolinum, 2000, ISBN 978-80-246-0139-7.
- Fiala, P., Strmiska, M (eds.).* Víceúrovňové vládnutí: teorie, přístupy, metody. Brno: CDK, 2005, ISBN 80-7325-074-8.
- Giddens, A.* Důsledky modernity. Praha: SLON, 1998, ISBN 80-85850-62-1.
- Habermas, J.* Strukturální přeměna veřejnosti. Praha: Filosofia, 2000, ISBN 80-7007-134-6.
- Habermas, J.* Problémy legitimacy v pozdním kapitalismu. Praha: Filosofia, 2000, ISBN 80-7007-130-3.
- Hrubec, M. (ed.)* Demokracie, veřejnost a občanská společnost. Praha: Filosofia, 2004, ISBN 80-7007-211-3.
- Horská, P.* Obyvatelstvo českých zemí podle povolání, Nový demografický režim. In: Dějiny obyvatelstva českých zemí. Praha: Mladá fronta, 1996, ISBN 80-204 0283-7.
- Klapilová, S.* Kapitoly ze sociální pedagogiky. Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého, 1996, ISBN 80-7067-669-8.
- Kraus, B.* Základy sociální pedagogiky. Praha: Portál, 2008, ISBN 978-80-7367-383-3.
- Kraus, B., Poláčková, V. et al.* Člověk-prostředí-výchova, k otázkám sociální pedagogiky. Brno: Paido, 2001, ISBN 80-7315-004-2.
- Librová, H.* Přijeli by znovu. Respekt, 12, 2013, s. 63-66.
- Marada, R.* Kultura protestu a polarizace každodennosti. Brno: CDK, 2003, ISBN 80-7325-027-6.

- Mareš, P.* Sociální exkluze a inkluze. In Syrovátka, T. (ed.) Sociální exkluze a sociální inkluze menšin a marginalizovaných skupin. Brno: Masarykova univerzita, 2004, ISBN 80-210-3455-6.
- Martucelli, D.* Sociologie modernity, itinerář 20. Století. Brno: CDK, 2008, ISBN 978-80-7325-145-1.
- Müller, K.* Češi a občanská společnost. Praha: Triton, 2003, ISBN 80-7254-387-3.
- Müller, K. B.* Evropa a občanská společnost. Praha: SLON, 2008, ISBN 978-80-86429-84-7.
- Nohejl, M.* Diskurzivní etika jako příspěvek k interpretaci pojmu jednání. Filosofický časopis, 2006, č. 1 s. 47-60.
- Procházka, M.* Sociální pedagogika, Praha: Grada, 2012, ISBN 978-80-247-3470-5.
- Shapiro, I., Habermas, J.* Teorie demokracie dnes. Praha: Filosofía, 2002, ISBN 80-7007-156-7.
- Šamalík, F.* Občanská společnost v moderním státě. Brno: Doplněk, 1995, ISBN 80-85765-45-4.
- Švaříček, R., Šed'ová, K.* Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách. Praha: Portál, 2007, ISBN 978-80-7367-313-0.
- Taylor, CH.* Liberální politika a veřejnost. In: K. Michalski (ed.), Liberální společnost. Praha: Filosofía, 1994, ISBN 80-7007-063-3.
- Tocqueville De, A.* Demokracie v Americe. Praha: Leda, 2012, ISBN 978-80-7335-269-1.
- Znebejánek, F.* Sociální hnutí. Praha: SLON, 1997, ISBN 80-85850-31-1.

INTERNETOVÉ ZDROJE:

<http://www.biograf.org/>

<http://www.detizeme.cz/>

<http://www.e-polis.cz/print.php?id=27>

<http://www.hnutiduha.cz/>

[http://www.pehe.cz/zapisnik/2006/demokracie-bez-voleb/?searchterm=demokracie bez voleb](http://www.pehe.cz/zapisnik/2006/demokracie-bez-voleb/?searchterm=demokracie%20bez%20voleb)

<http://www.sedmagenerace.cz/text/detail/uminene-se-vydavame-po-nespravne-ceste>

<http://www.socioweb.cz/>